Acta Siculica 2011, 177–224

Bordi Zsigmond Lóránd

A SEPSISZENTKIRÁLYI UNITÁRIUS TEMPLOM RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Bevezető

A sepsiszentkirályi unitárius templom az utolsó nagyjavítás óta eltelt időszakban számos károsodást szenvedett. A nagy felületen leváló vakolatréteg, a falak felázása, valamint a templom belsejében jelentkező nedvesség és gombásodás miatt az egyházközség nagyméretű felújítási és állagmegőrzési munkálatokat tervezett. Ennek érdekében a templom területén 2008 és 2009 folyamán régészeti kutatásokat végeztünk, amelyek során sikerült, újabb adatokkal bővítve átfogó képet alkotni a templom történetét illetően.

A település rövid története

Sepsiszentkirály Kovászna megyében, Sepsiszentgyörgytől 5 km-re délre, a Baróti-hegység déli nyúlványának lábánál fekszik *(1. tábla, 1)*. A falu az Olt egyik jobboldali mellékvize, a Szentkirályi-patak keskeny völgyében, a Sepsiszentgyörgyről Illyefalvára vezető 121-es megyei úttól mintegy 1 km-re, nyugatra található *(1. tábla, 2)*.

Első említése 1332-ből származik, amikor Domokos nevű plébánosa négy sasos dénárt fizetett papi jövedelme tizedeként a pápai dézsmába.[1] A falu következő okleveles említésére 1508-ban került sor, amikor a sepsiszentkirályi *(de Zentkiralij)* Farkas János Sepsiszék képviselői között szerepelt.[2]

Az 1566 tavaszán megtartott mustrán az utóbb érkezők közt szerepel a sepsiszentkirályi Farkas Balázs veres darabont, aki „pwskawal, szabliawal, veres dolmanial, mentewel es minden pwska szrszamal" vonult hadba.[3]

Az 1566. november 30-án Szebenben megtartott országgyűlés határozatot hozott Szászsebes város falainak újjáépítésére, annak érdekében a szabad portákra 25 dénáros adót vetettek ki. Ennek 1567-ben elvégzett begyűjtésekor Szentkirályban 30 adózó portát írtak össze.[4]

Báthori Zsigmond fejedelem 1583. május 23-án Gyulafehérváron kiadott oklevelében a gyalogpuskások sorában, szolgálataik jutalmául, *Zentkyraly*on lakó Szabó Miklós, korábbi alávetett egyént is megerősíti nyolc másik háromszéki személlyel együtt, valamint örök időre mentesíti őket és utódaikat a tized és a kilenced fizetésének terhe alól.[5] Ugyanazon év június 24-én a fejedelem lófőséget adományozott a szentkirályi Veres Dánielnek és utódainak, egyúttal mentesítve minden adó, szolgálat és tized terhe alól az Erdeő János és Szabó Miklós házai szomszédságában fekvő házát.[6] 1591. január 21-én a fejedelem, több más háromszéki lakossal együtt, a szentkirályi István Jánost is a gyalogpuskások sorába emelte, a Ferencz Antal vajdai jobbágy és a királyi út mellett álló házát, valamint földjeit adó- és vámmentességi adományban részesítette.[7] Utóbb, május 8-án Málnássy Illés és utódai a sepsiszéki gyalogpuskások közé emelkedtek, és Kys Antal és Málnássy László vajdai jobbágyok háza melletti telkükre és földjeikre az előbbihez hasonló kiváltságokat kaptak.[8]

Ugyanazon év július 8-án megerősítették a szentkirályi Veres Dániel utódainak, Györgynek és Gergelynek a lófőségét, valamint a faluban álló udvarházaikra és egyéb székely örökségükre vonatkozó kiváltságait.[9] Ugyanezen a napon a fejedelem az ugyancsak szentkirályi Péter Balázst[10] a lófők, Gáspár Benedeket[11] pedig a gyalogpuskások közé emelte, és házaikat minden teherviselés alól mentesítette.

1602-ben a Georgio Basta tábornok által elrendelt katonai összeírásban 19, a császár hűségére feleskü dött szentkirályi személy (6 lófő, 4 darabont és 9 szabad székely) neve szerepel.[12]

[1] *EOt,* II, 394.
[2] *SzOkl,* III, 171.
[3] *SzOkl* Ús, VII, 16.
[4] *SzOkl,* II, 222.
[5] *EFKK,* I, 100, **223**.
[6] Uo., 114, **283**.
[7] Uo., 375, **1382**. Mivel Sepsiszentkirály távol fekszik az Illyefalvát Sepsiszentgyörggyel összekötő, az Olt völgyén haladó főútvonaltól, a falun keresztülhaladó királyi út *(via regia)* arra enged következtetni, hogy itt egy, az Olt völgyének sepsiszéki szakaszát a Barcasággal összekötő, más forrásból nem ismert főút haladt át.
[8] *EFKK,* I, 413, **1538**.
[9] Uo., 437, **1637**.
[10] Uo., 437, **1640**. Az oklevélben szomszédokként Gellerd Antal és Gáspár Benedek házai szerepelnek.
[11] Uo., 437, **1641**. Az oklevélben szomszédokként Ferencz György és Gáspár András házai szerepelnek.
[12] *SzOkl* Ús, IV, 65–67.

1608. június 22-én Sepsiszentkirályi Szentkirályi Balázs helybéli unitárius (?) lelkész nyert Brassóban nemességet és Bibliát tartó lelkészt ábrázoló címert Báthori Gábor fejedelemtől.[13] Az adománylevél megemlíti, hogy a család birtokával Sikesd Tamás és Semjén Gáspár lófők jószágai szomszédosak. Balázs pap leszármazottjai, az unitárius vallású Szentkirályi család a 17. század folyamán elhagyta Háromszéket, és a Kis-Küküllő vármegyei Magyarsárosra költözött.[14]

1609. január 28-án Erdeő Márton deák, sepsiszentkirályi iskolamester is nemeslevelet, címert, valamint vám- és adómentességet kapott a fejedelemtől. Az oklevél megemlítette, hogy a kedvezményezett háza Erdeő György és Abran Bálint székely gyalogpuskások telke között található.[15] Egy évvel utóbb, 1610. január 6-án a sepsiszentkirályi Kis Antal és Kis András nevű rokona is elnyerte a lófőséget és az adómentességet. Az oklevél Kis András szomszédaiként Kis Lukács és Gelerd János lófőket említette meg.[16]

1611. április 17-én Báthori Gábor a sepsiszentkirályi unitárius egyháznak adományozta a falun felül található Fogott, más néven Tilalmas nevű erdőrészt.[17]

1614. február 17-én a Bethlen Gábor által elrendelt székelyföldi katonai összeírásban már 49 személyt említenek (2 nemest, 19 lófőt, 11 darabontot, 16 szabad székelyt, 1 zsellért).[18] A nemesként listába vett két személy nem más, mint [Szentkirályi] Balázs Pap lelkész és [Erdeő] Márton Deák egykori iskolamester. Az utolsó helyen a darabontok között János deák iskolamester neve szerepel.

1628. április 4-én ismét két szentkirályi, Ferencz Antal és András kapott lófőséget és adómentességet a fejedelemtől.[19]

1635-ben az I. Rákóczi György által elrendelt összeírásban Sepsiszentkirályon két nemes mellett 29 lófőt, 21 darabontot, valamint 4 darabont özvegyét vették nyilvántartásba.[20]

Az 1650–60-as évek zűrzavaros időszaka után az 1670 körül elvégzett újabb összeírásban a faluban már csak 23 lófő és 7 darabont neve jelenik meg.[21]

1680. áprilisában, Háromszék katonai összeírásakor a sepsiszéki lovasok Székely György vezette, Gidófalva, Kilyén, Szotyor, Aldoboly, Ilyefalva, Szemerja, Sepsiszentgyörgy és Szentkirály lakosaiból kiállított századában 26 szentkirályi illetőségű lófő szerepelt,[22] míg Kónya Jánosnak a Nagyborosnyó, Szentivány, Kilyén, Uzon, Szotyor, Kökös, Egerpatak, Komolló, Réty, Eresztevény, Angyalos, Illyefalva, Szentkirály, Aldoboly lakosaiból felállított gyalogszázadában 5 darabont lett nyilvántartásba véve.[23]

Az 1683. évi bécsi hadjárat után a sepsiszéki lovasok között Székely György századában 30 szentkirályi illetőségű lófő,[24] Konya János századában 4 darabont[25] lett összeírva.

1691 telén Johann Friederich Veterani tábornok kilenc ezrede más háromszéki falvak mellett ide is be volt szállásolva, és ennek következtében e falvak „az akkori terhes quártély mián ugy meg romlottak, hogy most is elég pusztaság vagyon bennek".[26]

1703-ban a Sepsiszentkirályban összeírt 53 családból 5 nemes, 30 lófő és gyalog, 7 jobbágy és 11 zsellér volt.[27]

Sepsiszék 1722-ben készített összeírásában Sepsiszentkirályban 5 armálista, 27 lófő és gyalog, 5 jobbágy és 19 zsellér családot írtak össze. Ekkor a faluban 36 lakott telek létezett, melyek mellett még 18 elhagyott telket vettek nyilvántartásba.[28]

A falu unitárius felekezetének jelentőségét az a tény támasztja alá, hogy innen származott sepsiszentkirályi Ágh István (1709–1786), aki 1758-tól haláláig az erdélyi unitárius egyház szuperintendensi (püspöki) székét töltötte be,[29] és feltehetően ennek köszönhető, hogy 1765-ben itt – talán éppen a templomban – tartották az erdélyi unitárius egyház zsinatát.[30]

Orbán Balázs 1869-ben 604 lakosról tesz említést, akik közül 303 unitárius, 263 református, 8 katolikus, 25 ortodox vallású és 5 idegen.[31]

A falu unitárius templomáról alig emlékezik meg a szakirodalom. 1864-ben Farkas József unitárius lelkész állította össze Pesty Frigyes számára a falu helyneveinek gyűjteményét, amelyben a templomról a következőképpen emlékezett meg: „Egyébbaránt a falu régiségére tisztán mutat, ennek felsö végén a Déli oldalon az erdö szélében állo templom, tiszta

[13] MOL, F1-LR, 8, 95b.
[14] PÁLMAY József 1900, 232–233; PÁLMAY József 1901, 424–425.
[15] MOL, F1-LR, 9, 77.
[16] Uo., 435–436.
[17] Az oklevél a sepsiszentkirályi unitárius egyházközösség levéltárában található, közölve: JANITSEK Jenő – HÁRI Gyula 2000, 41–42.
[18] *SzOkl* Ús, IV, 403–404.
[19] MOL, F1-LR, 17, 6b.
[20] *SzOkl* Ús, V, 60–62.
[21] *SzOkl* Ús, VII, 192–193.
[22] Uo., 309.
[23] Uo., 334–335.
[24] *SzOkl* Ús, VIII, 151–152. Közülük *Gazda Ferencz* azért lett felmentve, mert *„Templomot épitettek"*.
[25] Uo., 212.
[26] *SzOkl,* IV, 334.
[27] CSEREY Zoltán – BINDER Pál 1992.
[28] BENKŐ József 1999, II, 101, 103.
[29] SZÉKELY Sándor 1839, 171–172.
[30] ORBÁN Balázs 2002, 58; 52. jegyzet.
[31] ORBÁN Balázs 1869, 8.

Góth izléssel épitve s hasonlo régiséget mutató Kövárral köritve, ebből nem régen egy kis darab került ki a melyben Góth betük láttattak – igy e falu eredetét lehet az V.-ik századra, söt elébb is tenni".[32]

Orbán Balázs nem járt Sepsiszentkirályban, a faluval kapcsolatban csak a pápai tizedjegyzéket, az 1567. évi összeírást említi, valamint megemlékezik arról, hogy itt született Szentkirályi Benedek, a 17. század jeles egyházi írója.[33]

1879-ben az említett Farkas József lelkész rövid tanulmányt állított össze a falu és az unitárius egyház történetéről, amelyben számos máshol fel nem lelhető adatot közölt.[34]

Tüdős S. Kinga 1995-ben megjelent művében részletesen foglalkozik a sepsiszentkirályi unitárius templommal, amelyet a falu déli domboldalának peremén emelkedő terméskő fallal övezett szűk udvar közepén álló, egyszerű gótikus épületként ír le. A pápai tizedjegyzék kapcsán azt a következtetést vonja le, hogy a mai templomnak lehetett egy kisméretű, hajó-szentély térfűzésű előzménye, amelyet a 15. század folyamán átépítettek. Megemlíti, hogy az épület déli oldalán, a támpillér mellett, a lehullott vakolat alatt megfigyelhető az egykori déli bejárat gótikus ajtókerete is, míg fölötte egy befalazott csúcsíves ablak nyomai is elősejlenek.

A templom az 1802. évi földrengéskor megsérült, 1816-ban kijavították, majd 1852-ben újabb javításokat végeztek rajta. A ma már semmilyen védőszerkezettel nem rendelkező, szabálytalan ovális alakú várfal a templom védelmét szolgálta, de legfeljebb csak kisebb támadások ellen nyújthatott védelmet.[35]

Lestyán Ferenc szerint a falu neve arról tanúskodik, hogy Szent István király tiszteletére szentelt templomáról nevezték el, ami – véleménye szerint – arra utal, hogy a templom már a 12. században létezett. A korai templomot a 15. században gótikus stílusban építették újra. A mai templomot kőfal veszi körül, amelyből egy 17. században épített torony emelkedik ki.[36]

Tüdős S. Kinga művének második kiadásában megismétli a korábban leírtakat, anélkül, hogy bármivel is kiegészítené azokat.[37]

Az elvégzett kutatásokat összefoglaló Karczag Ákos és Szabó Tibor lényegében megismétli az addig leírtakat, melyek alapján a ma álló templom, várfal és torony 15. századi eredetű, utóbbit a 17., valamint a 19. század során átalakították.[38]

A templom leírása

A harangtoronyból, „várfalból" és a templomból álló műemlékegyüttes, amelyet északi és déli oldalán a temető vesz körül *(2. tábla, 1, 2)*, a falu délnyugati részén, a Szentkirályi-patak völgye déli oldalának peremén emelkedik.

A templomudvar főbejárata a szabálytalan négyzet alakú, 3,90 × 3,80 méter alapterületű templomtoronyból *(2. tábla, 1, A; 3)* nyílik. A torony, amelynek falazata nincs összeszőve a „várfallal", négy szint magas, amelyek közül az utolsó utólagos ráépítésnek tűnik. Ma már csak a legfelső szinten találhatóak ablakok, de a vakolaton megfigyelhető, hogy egykor minden szint rendelkezett oldalanként egy-egy nagyméretű, felső részén félkörívesen záródó ablaknyílással. A cserepekkel borított tető az alapjánál négyszög alakú, majd hatszögbe megy át.

Az építményt, meggyengült állapotára való tekintettel, már a 19. század óta nem használják harangtoronyként, szerepét egy, a „várfaltól" mintegy 15 méterre északkeletre emelkedő, fából épült harangláb vette át *(2. tábla, 1, H)*.

A templom egy belül tagolatlan, egyhajós, közepes méretű épület, amelynek hossztengelye 7°-kal hajlik el dél felé. A keleti oldalán a szabálytalan nyolcszög három oldalával *(3. tábla, 1)* záródó épület belsejének teljes hossza 17,67 méter, míg legnagyobb szélessége 5,08 méter. A falak vastagsága a rajtuk található vakolattal együtt 0,95 méter. Az épületet síkmennyezettel látták el, magassága egységes, belsejében tagolásra utaló nyomok (diadalív vagy annak indítása) nem figyelhetőek meg.

A templom keleti végében az északi falon egy elfalazott ajtó – a sekrestyeajtó – kőkerete található. A szemöldökkő alig 1,20 méter magasan található a mai padlószinttől. A sekrestyeajtó mellett az északkeleti falban egy megcsonkított szentségtartó fülke van beépítve a falba *(3. tábla, 2)*.

A templom szószéke lábra támaszkodó, kehely formájú, felülnézetben félbevágott ellipszis alakú, felületén bordákkal és növénymintás stukkókkal díszített építmény *(3. tábla, 3)*, amely az északi fal mellett, a templom hossztengelyének felénél emelkedik. Feljárata szokatlan módon nem egyik oldalán, hanem a templom északi falában található, amelyet, hogy helyet biztosítsanak számára, egy köpenyfallal vastagítottak meg *(3. tábla, 4)*.

A templomtér nyugati oldalán egy két faoszlopra támaszkodó, az épület teljes szélességét kitöltő,

[32] JANITSEK Jenő – HÁRI Gyula 2000, 38.
[33] ORBÁN Balázs 1869, 30.
[34] FARKAS József 1879.
[35] TÜDŐS S. Kinga 1995, 173–174.
[36] LESTYÁN Ferenc 2000, I, 222–223.
[37] TÜDŐS S. Kinga 2002, 160–161.
[38] KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor 2010, 643.

3 méter hosszú, fából ácsolt karzat húzódik *(3. tábla, 5)*, amelyen az orgona található, de itt van a padlás feljárata is. A karzatra a feljárást egy, a nyugati fal déli oldalán nyitott ajtó biztosítja.

A templom két bejárattal rendelkezik. A nyugati, 0,84 méter széles ajtó a templom tengelyében helyezkedik el, míg tőle délre, az épületen kívül, a karzatra vezető hét fokú lépcső található. Az ajtó előtt egy, a templom tengelyétől délre eltolódott, hat faoszlopra támaszkodó, 2,50 × 5,00 méteres, cseréppel fedett eresz emelkedik *(3. tábla, 6)*.

A déli, 1,15 méter széles bejárat a templom hosszának nyugati 2/5-nél nyílik, és a 4,07 × 4,36 méter alapterületű, 0,42–0,56 méter falvastagságú, a déli oldal második és harmadik támpillére közé emelt portikuszon keresztül vezet a cinterembe *(3. tábla, 7)*. A portikusz 1816-ban épült, felváltva egy korábban itt álló, fából emelt épületelemet.

Az templomot 13, kétszintes, hegyes végű cseréppel fedett támpillér támasztja meg. Közülük kettő, mely utólagos építésűnek tűnik, a nyugati oldalon a sarkakból szögbe van kiugorva, öt az északi, kettő a keleti, és négy a déli oldalon emelkedik. Az északi oldal második és harmadik támpillére közötti teret ma egy falazat tölti ki, amelynek belsejében a szószék feljárata található.

A tetőszerkezet hosszanti merevítés nélküli – kivéve egy, a középső részen található, utólagosan beépített átlós szélkötést – egységes állásokból tevődik össze. A tetőszerkezet elemein feliratok láthatók: a torokgerendán és a függesztő fán az 1816 évszám olvasható, míg minden álláson, több helyen is, római számos ácsjelek vannak bevésve.

A templom körüli cintermet egy szabálytalan nyolcszög alakú „várfal" öleli körül. A fal által határolt tér hossza nyugat–kelet irányban 32,30 méter, míg észak–dél irányban 21,00 méter. A 0,70–0,80 méter átlagvastagságú falat közepes méretű, lapos oldalukkal kifelé helyezett helyi homokkőből rakták, úgy, hogy miután kialakították a külső és a belső felületet, a közöket kisebb kövekkel és habarccsal töltötték ki. A fal belsejébe, a magasság felénél egy hosszanti gerendát építettek be. Részben ennek az építési technikának, részben a sekély alapozásnak köszönhetően a fal az északi oldalon egy 5 méter hosszú szakaszon szinte a föld színéig, az északnyugati oldalon *(3. tábla/8)* pedig részben leomlott. Helyenként a fal meg is dőlt (az északkeleti oldalon kifelé, a délkeleti és a délnyugati oldalon befelé), ennek ellensúlyozása végett ezeken a helyeken egy-egy támpillért emeltek.

A cinterembe a torony alatt nyíló bejáraton kívül egy másik, a „várfal" déli oldalán, a portikusszal szemben nyitott ajtó is vezetett, de ez ma nincs használatban, sőt az elé ásott sírok is elzárják erről az oldalról a közlekedést.

A 2008-as feltárások

A 2008 nyarán elvégzett előzetes régészeti feltárás a geológiai felmérés felügyelete révén kisméretű felületek megnyitásával kezdődött, majd az ásatási engedély megérkezése után nagyméretű, az épületegyüttes főbb elemeit összekötő szelvények megnyitásával folytatódott. A feltárás során 2 szelvényt (S.I – S.II), valamint hét kutatási felületet (F.1 – F.7) nyitottunk meg, amelyekkel a körülmények adta lehetőségekhez mérten megpróbáltuk a lehető legtöbb információt begyűjteni a templom építéstörténetével és annak egyes fázisaival kapcsolatosan.[39]

Az 1,20 m széles **1. szelvényt** (**S.1/2008**) a templom hossztengelyének északi oldalán, a keleti zárófal és a torony közötti területen jelöltük ki *(4. tábla, 1)*. A templomfal mellett a ±0,00 szinthez viszonyítva –0,61 méter, ahonnan enyhén lejt a torony 0,10 méterrel alacsonyabban fekvő belső küszöbszintjéig.

A szelvény rétegződése viszonylag komplex *(4. tábla, 2)*, a 0,10 méter vastag humuszréteget egy 0,50 méter átlagvastagságú, habarcsrögöket és téglatöredékeket tartalmazó laza, szürke földréteg követi. E földréteg felső részén, a torony bejárata mellett, egy 0,85 méteres szakaszon egy sok habarcsot tartalmazó, a torony jelenlegi küszöbének átalakítása során odakerült réteg található. Ugyancsak a torony mellett, a szürke földréteg alján egy 3,00 méter hosszú, a fal mellett 0,03 méternyi, a templom felé 0,20 méterig megvastagodó, sok habarcsot tartalmazó földréteg húzódik, amelynek szintje megegyezik a korai bejárat szintjével, és a torony építési rétegének tekinthető. A szürke földréteg szintjéről a templomfal közvetlen közelében egy, csak a szelvény nyugati falában jelentkező, a szelvény tengelyével 18º-ot bezáró, 1,70 méter mély sírt ástak le. A szürke földréteg alatt egy 0,20 méter átlagvastagságú, a szelvény központi részén 1,60 méterig lemélyülő, habarcsot tartalmazó barnásszürke földréteg húzódik meg. Ez alatt a keleti oldalon egy sok habarcsot tartalmazó, helyenként 0,25 méter vastag réteg található. A barnásszürke földréteg nem jelenik meg a templom fala mellett, helyette ezen a szinten egy viszonylag kompakt, sok habarcsot tartalmazó, a templom építési rétegének tekinthető réteg található. A szelvény legalsó szintjét a más helyeken is megfigyelt tömött, bolygatatlan földréteg tölti ki.

[39] A mérések viszonyítási alapjául szolgáló abszolút nulla pontot (±0,00) a portikusz bejáratnak küszöbén, a STEREO 70 kivetítésben mért 583,00 méter tengerszint feletti magasságban állapítottuk meg.

A torony alatti bejárat eredetileg sokkal mélyebben helyezkedett el *(5. tábla, 1)*, és az udvar szintjének feltöltése miatt egy-egy falazott kőláb, négy sor tégla és a mai bejárati lépcső beépítésével 0,46 méterrel megemelték. A torony alapjának falazatán egy, a korai bejárat szintjétől az alapok felé futó, a felmenő falban nem jelentkező repedés található.

A szelvény központi részén, a templomfaltól mért 3,00 méter távolságra, a földfelszín alatt 1,02 m mélységben egy 0,67 m széles, homokkőből, morzsalékos, viszonylag sok homokot tartalmazó, habarccsal rakott, a szelvény tengelyétől 14º-ra északra elhajló, 0,98 m hosszú és 0,57 m széles, támpillérrel rendelkező, utólag kibontott falazat került a felszínre *(5. tábla, 2)*.

A humuszréteg alatt húzódó földrétegben egy I. Ferenc császár nevében 1800-ban Gyulafehérváron kibocsátott, kissé kopott háromkrajcáros érme került a felszínre *(5. tábla, 3)*.

A szelvényből, a fal melletti habarcsos réteg által lezárt szintből négy vörösbarnára égetett, nehéz, fazekaskorongon kialakított cserépedénytöredék került elő. Az egyik egy tölcséresen kihajló, bordázott felületű edényperem *(5. tábla, 4)*, a másik egy nagy szemű homokkal soványított agyagból készített, meghatározhatatlan alakú edény fala, míg az utolsó kettő egy-egy fazék *(5. tábla, 5)* és korsó feneke *(5. tábla, 6)*. A kormeghatározás szempontjából az edényperem és a korsófenék játszik meghatározó szerepet, ugyanis mindkettő a 15. század fazekasságának jellegzetességeit hordozza.

A templom és a vele egybeépített támpillér föld alatt levő falazatában *(5. tábla, 7, 8)* egy falazástechnikai elválás figyelhető meg. Míg a felső 0,85 méteren a falrakat egyenletes, ez alatt, az alap 1,92 méter mélységben található aljáig a köveket szinte csak bedobálták az alapozási árokba, anélkül, hogy gondot fordítottak volna arra, hogy közeiket egyenletesen töltse ki a habarcs. Ez a különbség egyértelműen azt jelzi, hogy csak az alsó, mintegy 1,07 méternyi falszakasz a templom alapja, a fölötte levő rész egykor a felszín fölött állt, és csak a földfelszín emelkedése során temetődött el.

A templom és harangtorony kapcsolatát csak a szelvény rétegein lehet tanulmányozni. A két objektum építési rétegeiként értelmezhető habarcsos töltésrétegek nem találhatóak azonos szinten, ami kizárja a két építmény egykorúságát. A két réteg közötti mintegy 0,25 méteres szintkülönbség – tekintetbe véve, hogy a templom a torony építésekor nem volt bekerítve, vagyis nem volt, ami felfogja és visszatartsa a lemosódó földet – arra utal, hogy hosszú időnek, legalább egy vagy két évszázadnak kellett eltelni az építkezések között.

A **2. szelvényt** (**S.2/2008**) a templom északi oldalán, a 2. felülettel párhuzamosan, a templom fala és a várfal között, 5,00 méter hosszan és 1,00 méter szélességben nyitottuk meg. Utóbb, a templom fala mellett 3,00 méter hosszúságban még 1,50 métert szélesítettünk rajta *(6. tábla, 1)*. A szelvényben, a benne található falmaradványok révén, két különböző rétegződés figyelhető meg *(6. tábla, 2)*.

Az első, a templom mellett található rétegsor a templomfal és a „várfal" felé mért 2,25 méter között a következőképpen alakul: a felszínen egy 0,12 méter vastag humuszréteg található, amelyet 0,18–0,20 méter vastag, habarcsrögöket és tetőcserépdarabokat tartalmazó, téglatöredékekkel és mésszel kevert, laza fekete föld követ. Ez alatt 0,70 méterig egy barnásszürke földréteg következik, amelyben a felszíntől mért 0,56 és 0,70 méter mélységben laza, morzsalékos habarcsból álló vékony, 2–10 cm vastag szintek találhatóak, és amely ráfekszik egy 8 cm vastag, laza, morzsalékos habarcsból álló rétegre, amely kitölti a falak közti teljes területet. A habarcsréteg alatt egy 0,55 méter vastag, barnássárga, agyagos földréteg következik, amely ráfekszik az 1,35 méter mélyen kezdődő, tömör fekete földből álló bolygatatlan talajrétegre.

A külső, a 2,20 métertől a „várfalig" terjedő rétegsorban a 0,12 méter vastag humuszréteg, alatta a belső részen is megfigyelt, de itt 0,70 méter vastag, habarcsrögöket és tetőcserépdarabokat tartalmazó, téglatöredékekkel és mésszel kevert laza fekete föld, amelyet a 0,50 méter vastag, barnássárga, agyagos földréteg, és végül ez alatt a tömör fekete szűztalaj követ.

A „várfal" különböző méretű, lapos oldalakkal kifelé, gyenge minőségű, morzsalékos habarccsal rakott alapja *(7. tábla, 1)* sekély, alig 0,97 méter a mai földfelszíntől mérve. Eredetileg azonban ennél is sekélyebb lehetett, ugyanis csak 0,23 méternyire mélyül be a domboldal talaját alkotó bolygatatlan barnássárga földrétegbe. A fal környékén nyitott felületekben tapasztaltakat is figyelembe véve, a fal építése többé-kevésbé megegyezik a sekrestye lebontásának idejével.

A felületben felszínre került a sekrestye falának *(7. tábla, 2)* északkeleti sarka és falai, amelyek közül a keleti részben megtörik és befut a támpillér alá. A sekrestyét a reformáció után a korabeli járószintig bontották vissza.

Az egyetlen építkezési tömböt alkotó támpillér és templom falazata későbbinek bizonyult, mint a sekrestye fala. Ezt előbb részben visszabontották, majd a templom építése során összeépítették a támpillér alapjával, anélkül, hogy a falsíkokat alapszinten kiegyenlítették volna *(7. tábla, 3)*. Az így kialakult

helyiség továbbra is sekrestyeként szolgált, egészen a reformáció utáni lebontásáig.

A templom északi falán ugyanaz az egyenletes falazat figyelhető meg, mint az S.1 szelvényben, azzal a különbséggel, hogy itt a szelvény nyugati fala mellett két, elfalazott ajtónyílásra utaló falszövet-szakadás is megfigyelhető *(8. tábla, 1)*. Az alsó (szaggatott vonallal jelölve) egy kisméretű, a 0,78 mélyen fekvő habarcsréteggel azonos magasságban található korai ajtónyílás elfalazásának tűnik. A második (szaggatott-pontozott vonallal jelölve) sokkal szélesebb, az előbbi elfalazás tetejéből indul, valamint a 0,56 méter mélyen található habarcsréteggel van egy szinten. Az ajtónyílások elhelyezkedése eltér a templom belsejében található sekrestyeajtóétól, ami a kutatásnak ebben a fázisában alátámasztani látszott ez utóbbi másodlagosnak tűnő elhelyezkedését *(8. tábla, 2)*.

1. felület (F.1/2008). A portikusz keleti oldalán nyitottuk meg, úgy, hogy megásása során adatokat szolgáltasson a templom és a portikusz alapjának mélységéről, valamint az itt emelkedő támpillér és a többi épületelem kapcsolatáról. A felület méretei 1,70 × 1,50 méter, a földfelszín magasága a ±0,00 szinthez viszonyítva +0,14 méter.

A felület rétegei a következőképpen alakultak *(9. tábla, 1–2)*: a mintegy 0,10 méter vastag növényi humuszból álló felszíni réteget 0,30 méter vastag, sok habarcsot és tetőcserép-töredékeket tartalmazó laza, sötétszürke földréteg követte, utána egy 0,60 méter vastag habarcslencsés, tégla- és festett vakolattöredékeket tartalmazó barnásszürke földréteg húzódott, majd 1,00 méter alatt tömött, fekete földből álló szűztalaj helyezkedett el.

A felület nem tartalmazott régészeti leleteket, csak néhány, a barnásszürke rétegben szétszórtan található, másodlagos helyzetben levő festett vakolattöredéket. A töredékek felületén a vörös alapszín dominál *(9. tábla, 3–6, 10–13)*, egyeseken sötétebb vörös (bordó) *(9. tábla, 3, 11–12)* és okker *(9. tábla, 2, 13)* csíkok figyelhetőek meg. Néhány példány, amelyeken nem található más díszítőelem, szürkéskék színű *(9. tábla, 8)*. A vakolattöredékek festése hasonló a falkutatás során a karzat környékén feltárt falképmaradványok festéséhez, ami arra enged következtetni, hogy a templom belsejéből az 1814. évi átalakítás során kerültek jelenlegi helyzetükbe.

A portikusz válogatott, lapos felükkel kifelé elhelyezett, jó minőségű habarccsal kötött kövekből rakott alapjának alja a mai földfelszíntől mért 0,72 méter mélységben található. A támpillér egybeépült a templom falával, így alapjaik mélysége azonos. A támpillér és a portikusz fala között kialakult mintegy 0,20–0,25 méter széles szabad teret ez utóbbi falának építése során egy téglaköpennyel töltötték ki, amely azonban csak a korabeli talajszintig nyúlik le, alatta a két alap közötti teret föld tölti ki.

2. felület (F.2/2008). A templom északi oldalán, a negyedik támpillér keleti felén nyitottuk meg, úgy, hogy megásása során meg lehessen állapítani a sekrestye, a támpillér és a templomfal kapcsolatát. A felület méretei 3,50 × 1,20 méter, a földfelszín a ±0,00 szinthez viszonyított magassága –0,11 m.

A felület nyugati, a támpillér alatt található oldalán a talaj felszínétől 0,30 méter mélységig egy négy sor téglából[40] kialakított, a támpillér sarka alatt egy nagy méretű, faragott homokkővel kiegészített köpenyfal található, amely egy tömör, 0,10 méter vastag habarcságyra van rakva. A keleti oldalon megfigyelt rétegződés megegyezik a 2. szelvény nyugati falának rétegeivel (lásd ott), azzal a különbséggel, hogy itt a felső rétegeket egy, a faltól 0,20 méterre, a felső töltésréteg szintjéből induló, azzal azonos állagú, földdel töltött, 1 méter átmérőjű, ovális alakú, 0,60 méter mély, lapos fenekű gödör metszi át. A felületben tetőcserép-töredékeken kívül semmilyen régészeti lelet nem került felszínre. A szentély alapjának alja a földfelszíntől mért 1,92 méter mélységben bukkant elő.

Mivel a felület nyugati fala nem szolgáltatott semmilyen adatot a templomfal és a támpillér kapcsolatáról, felületén egy 0,40 × 0,50 méter méretű kutatóablakot nyitottunk. A támpillér kőből rakott alapja a felület oldalának síkjától mért 0,20 méter mélységben került elő. A kutatóablak kis méretei, valamint az omlással fenyegető föld miatt nem tudtuk megfigyelni rakásának módját, azt viszont sikerült megállapítani, hogy a támpillér és a templom alapja nincsen összeépítve, közöttük egy 5 cm széles, földdel kitöltött rés található.

A templom egykori sekrestyéjének 0,70 méter széles falazata a templomfaltól 2,40 méterre, 0,56 méter mélységben került a felszínre. A válogatott, egyenes oldalukkal kifelé rakott, morzsalékos habarccsal kötött falazat egészen 1,61 méter mélységig nyúlt le.

Az 1,50 × 1,00 méter méretű **3. felület (F.3/2008)** *(10. tábla, 1)* a templom déli oldalán, a déli fal és a délnyugati támpillér találkozásánál lett megnyitva. A földfelszín magassága a sarokban +0,28 méter a ±0,00 szinthez viszonyítva.

A felületben megfigyelt rétegződés a következő volt: a felszínen található 0,10 méter vastag humuszréteget egy 0,50 méter vastag, mészrögöket és téglatöredékeket tartalmazó sötétszürke földréteg követte,

[40] Átlagos méreteik: 22 × 15 × 5 cm.

amely ráfeküdt a 0,60 méter mélységben húzódó tömör, fekete földre.

A felületben tetőcserép-töredékeken kívül semmilyen régészeti lelet nem került felszínre. Az alapozás falán itt is megtalálható a más helyeken megfigyelt, alapozás és felmenő fal közötti rakási különbség *(10. tábla, 2)*. Míg a felső 0,52–0,55 méter mélységig a falsík egyenletes, nagyméretű lapos kövekből lett kialakítva, addig az alatta, egészen az alap 1,02 méter mélységben található aljáig a falazat egyenetlen, egymásra dobált kisméretű kövekből készült.

A támpillért utólag építették a templomhoz, alapja még a templomfalénál is egyenetlenebbül volt rakva, és véget is ér 0,78 méterrel a földfelszín alatt.

A szabálytalan négyszög alakú, 2,00 × 1,40 × 1,55 × 1,55 méter méretű **4. felületet (F.4/2008)** a „várfalon" kívül, a torony és a fal találkozásánál nyitottuk meg. A földfelszín a ± 0,00 szinthez viszonyított magassága – 0,51 m.

A 0,10–0,12 méter vastag humusz alatt 0,70 méterig 0,20–0,30 méter vastag laza, barnásszürke földréteg található, amelyet 0,32 méter mélységben egy vízszintesen húzódó, a keleti falban lencseszerű, a déli falban a „várfal" mellett megvastagodó habarcsréteg (a „várfal" építési rétege) szel át. Alatta egy 0,10–0,14 méter vastag, tömör habarcsos réteg (a torony építési rétege) következik, amely egy 1,20 méteres tömör, barnásszürke földrétegen fekszik, ez alatt 2,00 méter mélységtől a tömör, fekete bolygatatlan földréteg található *(10. tábla, 3–4)*.

A felületben semmilyen régészeti lelet nem került felszínre. A templomtorony alapjának mélysége 2,80 méter. Falazata jó minőségű habarccsal kötött, gondosan válogatott kövekből volt rakva, amelyeken egészen a 0,60 méter mélységig helyenként vakolatnyomok is megfigyelhetőek voltak.

A „várfal" alapja sekély, alig 1,21 méter a mai földfelszíntől mérve, de eredetileg ennél is kisebb lehetett, ugyanis az építését jelző habarcsrétegtől alig 0,86 méterre mélyül le. A fal, mely nincs egybeépítve a torony falával, sokkal kevésbé gondosan van rakva, mint a máshol megfigyelt falazatok, és némileg meglepő módon az aljába tetőcserepeket raktak *(10. tábla, 5)*. A falhoz egy 1,05 m széles, 0,45 méterre kiugró, három sor kőből (0,40 m) kialakított, felső felületén vízszintes falcsonk támaszkodik *(11. tábla, 1)*, amely egy egykori épület, talán egy fából készült harangláb alapja lehetett.

A felületben talált falazatok közül mindenképpen a falcsonk a legrégebbi, azt követi a harangtorony, majd végül a „várfal", amelynek alapmélysége, valamint építési rétegeinek elhelyezkedése kizárja nemcsak középkori, de védőfal mivoltát is.

Az **5. felületet (F.5/2008)** a templomudvarban, a torony és a várfal találkozásánál nyitottuk meg *(11. tábla, 2)*. A felület méretei: 2,00 × 2,00 × 1,20 × 1,20 méter és 0,79 méterrel található a ±0,00 szint alatt. A föld felszíne enyhén lejt a faltól a templom felé, a felület két végében mért szintkülönbség 18 cm. A rétegződés megegyezett az F.1/2008 felület rétegeivel.

A felületben semmilyen régészeti lelet nem került elő. A fal alapozása azonos a 4. felületben megfigyelttel, azzal a különbséggel, hogy itt a feltöltődött földfelszín miatt a felmenő fal síkjának nagyobb része temetődött el. Az egyenetlenül rakott alap alja 1,35 méterrel húzódik a földfelszín alatt. A fal és a torony között egy 0,04–0,05 méter széles, helyenként habarccsal kitöltött, a felmenő falakon a vakolat által eltakart rés található.

A 2,00 × 1,00 méter méretű **6. felületet (F.6/2008)** a „várfal" déli bejárata mellett, attól 1,20 méterre, nyugatra nyitottuk meg. A felületben található rétegek *(11. tábla, 3)*, valamint az 1,08 méter mély alapú fal *(11. tábla, 4)* azonos az 5. felületben megfigyeltekkel.

A **7. felületet (F.7/2008)** a templom északi oldalán, a szószék feljáratának falazata és a második északi támpillér találkozásánál rajzoltuk ki. Az 1,50 × 1,50 méretű felületet csak a töltésréteg alatt megjelenő tömör fekete föld mélységéig mélyítettük le, ugyanis már ennek a szintjén megjelent a szószékfalnak az egykori földfelszínre épített, a gyep alatt alig 0,42 m mélységben húzódó alja. A felület egyetlen komolyabb meglepetését egy, a támpillér alatt található, ahhoz sem irányával, sem pedig falazatával nem kötődő falcsonk okozta *(11. tábla, 5)*. Ekkor még arra kellett gondolnunk, hogy a maradvány a támpillér átépítését jelzi, de a 2009-es kutatás során kiderült, hogy ez az egykori csonttár nyugati zárófala. A felület nem tartalmazott régészeti leleteket, de a köpenyfal építésének kora megállapítható a templom történetéből.

A 2009-es régészeti kutatás

A 2008 folyamán elkezdett régészeti kutatás 2009-ben folytatódott. A munkálatot felölelő négyhetes időszak első három hetében régészeti feltárásokat végeztünk, míg az utolsó hét folyamán eltávolítottuk a templom belsejéből a fertőzött föld- és szuvatrétegeket.

A munkálatok során egy kutatóárkot (szelvényt), valamint hat felületet nyitottunk meg, amelyek gazdag leletanyaggal, valamint számos értékes adattal szol-

gáltak a templom építésére vonatkozóan. Ugyancsak jelentős információmennyiséggel járult hozzá a kutatáshoz a templom belsejének kiürítése is, amelynek során számos, szokatlan helyen található épületelem került a felszínre, és amelyek nélkül több, a kutatás korábbi szakaszában felmerülő, a templom építésével és átépítési fázisaival kapcsolatos kérdés megválaszolatlan maradt volna.

S.1/2009 szelvény. A régészeti kutatást a berendezés kihordása után egy, a templom belsejében, nagyjából kelet–nyugat irányú, 84°-ra tájolt, 17,85 méter hosszú, 1,00 méter széles szelvény *(2. tábla, 1; S.I)* megnyitásával kezdtük meg, amelyet úgy rajzoltunk ki, hogy annak déli fala a templom tengelyén helyezkedjen el. A kutatás későbbi szakaszában a szelvényt a nyugati oldalon, a templomon kívül 3 méterrel meghosszabbítottuk.

A deszkapadló felszedése után egy nagyjából 0,10–0,12 méter vastag, viszonylag laza, homokból és szuvatból álló, a talpgerendák közeit kitöltő töltésréteg *(12. tábla, R1)* került a felszínre, amelynek felületén helyenként könnyező házigomba *(Merulius lacrimans)* micéliuma volt megfigyelhető. Ezt egy hasonló állagú, levert vakolatból és habarcsdarabokból álló, mintegy 0,15 méter vastag réteg *(12. tábla, R2)* követte. A réteg felszínén helyenként talpgerendák lenyomata volt megfigyelhető *(13. tábla, 1)*. A templom építéstörténetének szempontjából kiemelkedő fontossággal bír az a megfigyelés, hogy ennek a rétegnek a felszínén fordul ki a jelenlegi vakolat, amely a templom javításáról szóló írott források ismeretében ezt a szintet az 1928-ban lezajlott felújítási munkálatok[41] során kialakított padlószintként keltezi. A rétegben, a templom keleti oldalának központi részén előkerült a tetőzet keleti oldaláról hiányzó bádogvitorla[42] *(13. tábla, 2)*, amely a felújítási munkálatok során került a földbe.

A második réteg alatt a templomnak a felső szinteken egységes töltésrétegei tagolttá válnak. A következő szint egy, a templom keleti fala (0. méter) és a 10. méter között húzódó, keleti oldalán 0,20 méter, középen 0,30 méter vastag, nyugat felé egyre vékonyodó, tégla- és tetőcserép-töredékekkel kevert szuvatréteg *(12. tábla, R3)*, amelynek felszínén a keleti faltól 2,30 méterre egy elkorhadt talpgerenda feküdt.

Az 5,40 és a 6,50 méter között, az R3 réteg alatt egy vékony, szétmorzsolódott téglákból álló réteg *(12. tábla, R4)* található, amely ráfekszik az 5,40 méternél kezdődő és a 14,20 méterig tartó, a templom központi részéig emelkedő, onnan vízszintesen folytatódó, emberi csonttöredékeket tartalmazó fekete földből kialakított töltésrétegre *(12. tábla, R5)*. Ennek talpgerendákkal tagolt felszínén, a 12. méter környékén Mária Terézia császárnő (1740–1780) bécsi veretű, 1760-ban kibocsátott, erősen megkopott egykrajcáros érméje került a felszínre *(13. tábla, 3)*.

A fekete földréteget egy, a 2,50. métertől a templom teljes hosszán végignyúló, köveket, kupáscserépkötő habarcsot és kőlenyomatos habarcsrögöket tartalmazó szuvatréteg követte *(12. tábla, R8)*, amelynek felszíne a 14. métertől egy szinten található a fekete földréteg (R5) felszínével. Az R8 réteg a 3. méternél 0,60 méternyire bemélyül az alatta található rétegekbe. E bemélyedés szerepe a kutatóárok megásásakor még tisztázatlan volt, és csak az 1. felület megásása során derült ki, hogy ez a gödör a kibontott szentélylépcső helyét jelzi.

A szelvény nyugati oldalán, a nyugati bejárat alatt a réteg teljes vastagságát kitöltötte egy, a földszínre falazott, különböző méretű kövekből rakott, jó minőségű, felületén simított habarccsal kötött lépcső *(12. tábla, f; 13. tábla, 4)*.

Az R3, R5, valamint az R8 rétegek felszíne ahol az R2 réteggel találkozik, az 1816-os, illetve az 1802-es földerengést követő felújítás[43] során kialakított padlószintet jelzi. A felszínen talált, mintegy öt évtizeddel régebbi pénzdarab, lévén, hogy egy folyamatosan forgalomban levő, kivonásra nem kerülő érméről van szó, nemhogy megcáfolná, hanem éppen kopottsága révén alátámasztja ezt a keltezést.

Az R3 réteg alatt a keleti fal és a 2. méter között a fal mellett vastagabb, 0,40 méteres, utóbb elvékonyodó, ép (25 × 12 × 4,5 cm méretű) és törött téglákat tartalmazó szuvatréteg található *(12. tábla, R6)*. Tőle nyugatra, ugyanazon a szinten, egy hasonló állagú, téglát nem tartalmazó réteg helyezkedik el *(12. tábla, R7)*.

E két réteg alatt, a templom keleti falától 0,70 méterre, 0,66–0,70 méter mélységben egy nagyméretű kövekből, jó minőségű habarccsal összeállított, 1,90 méter hosszú, a templom falaitól elkülönülő falazat került a felszínre *(12. tábla, a; 13. tábla, 5)*, amely helyzete révén a középkori templom oltára számára készített alapnak tekinthető.

Az oltáralap két oldalán morzsalékos barna földréteg található, amelyet átvág az R8-ból lemélyülő gödör *(12. tábla, R9)*, és amely után az egészen a 7,5 méterig folytatódik. A réteget az oltáralap és a templom keleti fala között egy-egy 2–3 cm vastag, döngölt agyagból kialakított padlószint *(12. tábla, R10)* osztja meg. A felső padlószint az oltáralap alsó kősorának közepén, az alsó az oltáralap alján található. Ugyancsak az R9-et tagolja az a két morzsalékos, sárgásbar-

[41] *SSzKUEJ,* II, 65–72.

[42] Felirata: KI • MOBA • J / SB • IM / KM • SM • SI

[43] *SSzKUEJ,* I, 116, 123, 127, 132.

na habarcsból álló vékony réteg *(12. tábla, R11)*, amely kelet felé elmélyül. Az alsó habarcsréteg alatt már a kompakt fekete földből álló szűztalaj *(12. tábla, R12)* található.

A templom belsejének legalsó, bolygatott rétege egy, a 3. méternél kezdődő, 16,5 méterig tartó, sírokat tartalmazó, viszonylag laza fekete földréteg *(12. tábla, R13)*, amely a 7,5 és a 9. méternél egy-egy lépcsőt alkotva enyhén emelkedik a nyugati fal felé. A 7. méter környékén, e réteg felületén található néhány lapos kő jelzi, hogy ez egykor egy kikövezett járószint volt. A 10. méter és a nyugati fal között a réteg felszínét talpgerendák lenyomatai tagolják *(13. tábla, 6)*.

A réteg felszínén, a 12. és 13. méter között egy 1764-ben, Nagybányán vert, kitűnő állapotban levő *1 greschl*-es érme *(13. tábla, 7)* került a felszínre. Az érme kiváló állapota, valamint az a tény, hogy közvetlenül a réteg felszínén, egy talpgerenda-mélyedés mellett került elő, arra utal, hogy a templom a 18. század hetedik évtizede táján lett először lepadolva. A deszkapadló beszerelése kapcsolatba hozható a templom belsejébe történő temetkezések megszűntével is, amelyet egyébként pontosan ebben az időszakban (először 1769-ben, utóbb 1777-ben felújítva[44]) tiltott meg egy császári rendelet.

Közvetlenül a nyugati fal mellett, a réteg felszínétől 0,10 méter mélységben, az R8-ban talált lépcső alatt egy másik, keletebbre fekvő, a templom belseje felé lejtő, habarcsba kötött kövekből kialakított lépcső található *(12. tábla, g; 13. tábla, 8)*.

A templom nyugati oldalán, az S.1/2009 szelvény meghosszabbításában nyitott 3 méter hosszú kutatóárok rétegződése sokkal egyszerűbb a templom belsejében megfigyeltnél. A talajszint alatt egy habarcsot és téglatöredékeket tartalmazó laza szürke földréteg *(12. tábla, R2a)* húzódik, amelyet a szűztalaj (R12) követ. Közvetlenül a fal mellett a két réteg találkozásánál egy vékony, építkezésből lehullott habarcsréteg található. A templom nyugati falának alapja válogatott, gondosan rakott kövekből épült, amelynek alja 0,75 méterrel található a ±0,00[45] alatt. A fal felületén megfigyelhető *(14. tábla, 1)*, hogy a nyugati ajtó eredetileg a mai szintnél 0,25 méterrel alacsonyabban helyezkedett el, de alját – feltehetőleg a 18. század folyamán – elfalazták, és a küszöb szintjét emelték meg *(12. tábla, d)*.

A kutatóárokból 11 sír, valamint számos más, temetkezésre utaló nyom került a felszínre.

1. sír (M.1). A templom központi részén, a szószék előtt feküdt 1,16 méter[46] mélységben. Az elhunytból csak a természetes helyzetben maradt jobb sípcsont és szárkapocscsont őrződött meg, míg a váz többi részét elpusztították a későbbi temetkezések.

2. sír (M.2). A templom nyugati részén, 14,40 és 16 méter között, 1,92 méter mélyen feküdt. Tájolása 5°-kal hajlik el délre a templom tengelyétől. A sírban egy felnőtt nő jó állapotban fennmaradt csontváza fekszik. A koponya kissé balra dőlt, a kezek a medencén nyugszanak. A lábak helyzete alapján arra lehet következtetni, hogy koporsóban temették el, amelynek azonban nem maradtak meg nyomai *(14. tábla, 2)*. Nem tartalmaz mellékletet.

3. sír (M.3). A templom nyugati részén, 13,40 és 15 méter között, 2,06 méter mélységből került a felszínre. Tájolása 16°-kal hajlik el délre a templom tengelyétől. Idősebb nő csontvázа, koponyája jobbra dőlt, kezei a hasüregen nyugszanak *(14. tábla, 3)*. Koporsós temetkezés, nem tartalmaz mellékletet.

4. sír (M.4). A 13. méter környékén, 1,82 méter mélyen fekszik. A templom tengelyével párhuzamos sírt utólag megbolygatták, az elhunytból nem maradt meg csak a mellkas és a bal felkar. Nem tartalmaz mellékletet.

5. sír. (M.5). A szószék környékén került elő, 1,98 méter mélységben. Tengelye 5°-kal hajlik el észak felé a templom tengelyétől. Felnőtt férfi jó állapotban megmaradt csontvázа, amelynek egy része a szelvény déli fala alatt maradt. Koponyája kissé jobbra dőlt, kezeit egymásra hajtva, a hasüregre helyezték. Nem tartalmaz mellékletet *(14. tábla, 4)*.

6. sír (M.6). A kutatóárok tengelyében került elő, a szószék előtt, 1,62 méter mélységben. A sírban csak a bal láb lábtő- és lábközépcsontjai maradtak meg, a csontváz többi részét elpusztította a tőle 0,25 méterrel nyugatabbra ásott 7. sír.

7. sír (M.7). A kutatóárok tengelyében került elő, a szószék előtt, 1,76 méter mélységben. A sírban csak a két láb lábtő-, lábközép- és lábujjcsontjai maradtak meg, a csontváz többi részét elpusztította a tőle 0,30 méterrel nyugatabbra ásott 11. sír.

8. sír (M.8). A templom központi részén került a felszínre, a 6. és 8. méter között, 2,00 méter mélységben. A templom tengelyével párhuzamosan eltemetett fiatal férfi csontvázának bal oldalát (bal kar és láb) részben elpusztította a mellette leásott 10. sír. A jobb kéz megmaradt csontjai alapján feltételezhető, hogy mindkét keze a medencén nyugodott. Nem tartalmaz mellékletet.

9. sír (M.9). A templom központi részén, a szószékkel szemben, 1,96 méter mélységben, a templom tengelyével párhuzamosan feküdt. Az elhunytból csak a láb csontjai maradtak meg, felsőtestét átvágta a nyugati oldalán beásott 5. sír sírgödre.

[44] HÓMAN Bálint – SZEGFŰ Gyula 1939, 515; 517–519.

[45] Az ±0,00-át az előző évhez hasonlóan a portikusz küszöbének szintjétől (583,00 m) mértük.

[46] A sírgödrök mélysége a ±0,00-hoz viszonyítva van megadva.

10. sír (M.10). A 8. sírral egyvonalban, azzal párhuzamosan ásták le. Az elhunyt koponyája 2,30 méter mélységben került a felszínre, de a sírt a kutatóárok falainak növekvő omlásveszélye miatt már nem lehetett kibontani.

11. sír (M.11). Sírgödre a 10. és 12. méter között jelentkezett, átvágva az 1, 6. és 7. sír sírgödrét. Egyike lehet a templom legkésőbbi temetkezéseinek, ugyanis 2,65 méter mélységben a sírgödör vonala még kirajzolódott, de a csontváz nem került még a felszínre. Az omlásveszély miatt nem lehetett kibontani.

A feltárt sírok legnagyobb része késői, 17–18. századi temetkezés, amelyek megbolygatták a templom korábbi sírjait, ezek csontanyaga a sírgödrök betöltésében került a felszínre. Kivételt képez a 8. és a 10. sír, amelyeknek sírgödre az R9 réteg alól indul, így középkori (15–16. századi) temetkezéseknek minősíthetőek. Különleges esetet képvisel a 4. sír keleti oldalát átvágó leásás, amelynek egyértelműen kirajzoló gödrében (G.2) nem kerültek elő temetkezés nyomai. E tény talán azzal magyarázható, hogy a templom egyik legutolsó temetkezésével állunk szembe, amely rövid idővel a padolás előtt került a földbe, és amelyet ekkor kihantoltak és a templomon kívül újratemettek.

Az **1. felület**et *(14. tábla, 5–6)* a templom keleti oldalán, az épület teljes szélességében, négy méter hosszan rajzoltuk ki. Megnyitásának célja a tengelyben nyitott szelvényben feltárt falazat feltárása, a sekrestyeajtó átépítéseinek tisztázása, valamint a rétegek elhelyezkedésének a megállapítása volt. Ez utóbbira a töltésrétegek kihordásának előkészítése céljából volt szükség.

A rétegek megegyeznek a tengelyárok 4. métere környékén megfigyelt rétegződéssel. A feltárás során a felszínre került a teljes méretében fennmaradt oltáralap *(14. tábla, 5, a)*, egy, a templom tengelyére merőlegesen elhelyezkedő, utólag épített, szentélylépcsőként értelmezhető, részben kibontott falszakasz *(14. tábla, 5, b)*, valamint a többször átépített sekrestyeajtó alsó része.

Az 1,00 × 1,25 méter méretű **2. felület**et *(14. tábla, 7, 15.tábla/1)* a templom északnyugati sarkában nyitottuk meg, hogy feltárása során megállapíthassuk az alsó lépcső méreteit. A felületben megfigyelt rétegek sorrendje azonos a tengelyben nyitott szelvény nyugati részén megfigyelttel *(15. tábla, 2)*.

A lépcső falazata csak 0,10 méter szélességben, a kutatóárokban megfigyelt legszélső kő végéig jelent meg a felületben. Itt is megfigyelhető volt, hogy a lépcsőt alapozás nélkül, egyenesen a fekete föld (R13 réteg) felszínére emelték.

A felület legfontosabb lelete egy, az R12 réteg felületébe ásott, 50 cm átmérőjű, 64 cm mély gödör volt, amelyben két nagyméretű, egymásra borított cserépedény *(15. tábla, 3–4)* került a felszínre.

A felső, fedőként használt edény egy csonkakúp alakú, ívelt testű, egyenesre vágott peremű, díszítetlen tál *(15. tábla, 5)*, amelynek fenékátmérője 0,18 méter, peremátmérője 0,35–0,36 méter, magassága pedig 0,25–0,31 méter. Az érdes felületű edény nehéz fazekaskorongon készült, jó minőségű, finomra szitált homokkal soványított agyagból. Az égetés során vöröses-barnára színeződött, de falának belsejében, a töréseknél megmaradt egy vékony, szürke, az anaerob környezetben történő kiégetésre jellemző vékony sáv. Belsejében, a fenék környékén barna, spriccolt angób található. Az edény peremének mintegy egynegyede már a földbe kerülés előtt letörött, majd utóbb a föld nyomása eltörte, és darabjait rálapította az alatta található edényre *(19. tábla)*.

Az alsó edény egy érdes felületű, díszítetlen, nagyméretű hordó alakú, csapott vállú, enyhén kihúzott, vízszintesen tagolt peremű fazék *(15. tábla, 6)*, amelynek fenékátmérője 0,22 méter, peremátmérője 0,305–0,31 méter, magassága 0,51–0,53 méter. Az edény nehéz fazekaskorongon készült, jó minőségű, finomra szitált homokkal soványított agyagból. Az égetés során vöröses-barnára színeződött, de falának belsejében ennél is megjelenik a szürke, anaerob környezetben történő kiégetésre jellemző vékony sáv. Az edény a föld nyomására helyenként megrepedt, de egyébként épen vészelte át az évszázadokat. Belsejében a belehullott földön kívül csak két cickány maradványai kerültek elő.

Az edényekre egyelőre nem találtunk még ismert analógiákat. Kialakítása alapján mindkét edény nagy vonalakban a 17. századra keltezhető. A gödör, amelyikbe beásták őket, az R12 réteg (18. századi járószint) felszínéről indul, tehát elföldelésükre a 18. század folyamán, röviddel az első deszkapadló beszerelése előtt kerülhetett sor. Pillanatnyilag tisztázatlan a templomban betöltött szerepük, valamint az is, hogy miért éppen itt földelték el őket, ugyanis ez a gyakorlat más templomok esetében ismeretlen.

A **3. felületet** (méretei 3,68 × 2,60 méter) a templom délkeleti oldalán, a szentély két támpillére közötti részen nyitottuk meg *(16. ábla, 1)*, azért, hogy feltárjuk az előző év folyamán az S.1/2008 szelvényben felszínre került falmaradvány folytatását.

A felületben felszínre kerülő komplex, helyenként egymásba mosódó rétegződés *(17. tábla)* nagymértékben hasonlít az S.1/2008 szelvényben megfigyeltekkel.

A felszínen található 0,10–0,15 méter vastag humuszréteget a felület délkeleti sarkában egy szürke, morzsalékos, mészszemcséket, tégla- és tetőcserépdarabokat tartalmazó földréteg követi. A felület többi

részén egy átlagosan 0,30–0,35 méter vastag, morzsalékos állagú, szürke színű, sok meszet tartalmazó földréteg követ, amelyben lencseszerűen fordulnak elő a tégla- és tetőcserépdarabokat tartalmazó rétegre jellemző foltok. A két réteg azonos magasságban található legalsó szintje az 1928-as évi felújítási munkálatok földfelszínét jelöli.

A fennebb leírt rétegek szintje alatt a rétegződés ugyancsak kettős. A felület keleti oldalán, 1,10 méter szélességben e rétegeket egy nagy vonalakban 0,60 méter vastag, relatíve laza, barnásszürke, apró mészfoltokat tartalmazó réteg követi, amelybe a keleti oldalon egy 0,10 méter vastag, morzsalékos, barnás szuvatot tartalmazó réteg ágyazódik. A barnásszürke réteg alatt egy 0,12–0,15 méter vastag barnásfekete, barnássárga habarcsrögökkel kevert földréteg található, amely 1,2 méter hosszan elnyúló, 0,07–0,10 méter vastag lencseként jelentkezik. A felület legalsó rétege a szűztalajnak minősíthető bolygatatlan, kompakt fekete földréteg.

Régészeti szempontból kiemelkedő fontossággal bír a felület keleti oldalának rajzolata, amelyen megfigyelhető, hogy az északkeleti saroktól mintegy 0,15 méterre a barnásszürke mészpigmenses réteg belemélyül az alatta található rétegbe és benne kövek jelennek meg. Az 0,60 méter széles, árokszerű bemélyedés alja 1,89 méterrel található a ±0,00 szint alatt, ami azonosnak tekinthető az S.1/2008 szelvényben feltárt falcsonknak a ±0,00 szinthez mért 1,86 méteres alapmélységével. Az azonos mélységekből arra lehet következtetni, hogy ez az objektum a visszabontott 13–14. századi templom szentélyfalának helyét jelöli, amit alátámaszt az is, hogy ebben a mélységben csak itt találtunk köveket, amelyek feltételezhetően a falazat kitermelése során bontódtak ki és maradtak viszsza. Az alapozás kibontása ívelten futó, a templom falánál megszakadó ároknyomként figyelhető meg a szűztalaj felületén.

A 3. kutatási felület nem tartalmazott semmilyen régészeti leletanyagot, ellenben itt öt (12-től 16-ig számozott) sírt tártunk fel.

12. sír (M.12). Felnőtt, a két támpillér között fekvő, 1,64 méter mély, 48°-ra tájolt sírja. Az elhunyt kezei a medencecsonton nyugszanak *(16. tábla, 2)*. Koporsóban temették el, amelynek egy része a felsőtest bal oldalán került a felszínre. Nem tartalmaz mellékletet.

13. sír (M.13). Kisgyermeknek a 12. sír gödrébe, vele azonos tájolással eltemetett, 1,54 méter mély sírja. A csontok nagyon rossz állapotban őrződtek meg, részben összekeveredve az alatta fekvő sír csontjaival. Nem tartalmaz mellékletet.

14. sír (M.14). Felnőtt, az előbbiektől mintegy 0,50 méterrel keletebbre fekvő, 1,48 méter mély, 45°-ra tájolt sírja *(16. tábla, 3)*. Az elhunyt lábait, medencecsontját és alkarját az utólagos földmunkák elpusztították. Nem tartalmaz mellékletet.

15. sír (M.15). Kisgyermeknek (talán csecsemő) a 14. sír gödrébe eltemetett sírja. A csontok nagyon rossz állapotban maradtak fenn, meglétük éppen csak megfigyelhető.

16. sír (M.16). Felnőtt, a 14. sírtól 0,50 méterrel keletebbre ásott, 1,64 méter mély, 30°-ra tájolt sírja. A koporsóban eltemetett elhunyt kezei a medencén nyugszanak. A váz mindkét oldalán jól megőrződött koporsódeszkák maradványai kerültek a felszínre *(16. tábla, 4)*. Nem tartalmaz mellékletet.

Mind az öt sír viszonylag késői, a 17–18. századra keltezhető. A bevett szokástól nagymértékben eltérő tájolásukat eltemetésük helye határozza meg. Az a tény, hogy a sírgödröket közvetlenül egymás mellé ásták le, a rátemetkezések, valamint az, hogy környékükön nem került más sír a felszínre, családi temetkezésre enged következtetni. A templomhoz viszonyított helyzete alapján feltehető, hogy egy lelkészt és családjának tagjait temették el ide.

A templom alapozási technikája megegyezik az előző év kutatásai során megfigyeltekkel *(16. tábla, 5)*. Az alapokat, amelyekhez válogatott, közepes méretű köveket használtak, alapozási árokba rakták, és jó minőségű, sok meszet tartalmazó habarcsot használtak kötőanyagként. A támpillérek alapozása *(16. tábla, 6)* kissé eltér a templométól, ugyanis, míg a pillérek alapjának és a felmenő falnak a falsíkja egységes felületet alkot, az északi részeken az alap kifelé kiszélesedik, és felülete 10°-os szögben tér el a felmenő fal síkjától.

A **4. felületet** (méretei 3,60 × 3,00 méter) a templom északi oldalán, a szószékfeljáró köpenyfala és a nyugatról számított ötödik támpillér között nyitottuk meg *(2. tábla, 1; F4)*, hogy megkutassuk a sekrestye feltáratlanul maradt nyugati falát, valamint a csonttárat, amely a középkori templomok esetében rendszerint ezen a környéken emelkedett.

Ebben a felületben is az egykori falak maradványai által meghatározott komplex rétegződést lehetett megfigyelni *(18. tábla, 1)*. A legfelső réteget, egy 0,12–0,15 méter vastag, helyenként gyökerek által átszőtt növényi humusz alkotta, amely alatt a rétegződés kettős jelleget ölt. A felület külső oldalán egy kifelé mélyülő, 0,32–0,40 méter vastag laza, barna színű földréteg található, míg a belső részen, a templom fala mellett ugyanezen a szinten egy 0,25–0,30 méter vastag, habarcsrögökkel és tégladarabokkal kevert laza, szürke földréteg húzódik. E két réteg alatt, nagyjából 0,30 méter mélységben, felszínre került a sekrestye nyugati fala és északnyugati sarka, valamint egy, a felületet kelet–nyugat irányban átvágó falszakasz, amely

a támpillér mellett, az előbbi szakaszra merőlegesen, a templom faláig folytatódik. A falszakasz kettéosztja a felület rétegeit, a falon kívül már csak egy barnásfekete földréteg, a szűztalaj található.

A falazat és a templom fala közötti részen egy 0,20–0,25 méter vastag, habarcsrögöket tartalmazó földréteg húzódik meg, amely alatt a kompakt, barnásfekete szűztalaj található. A habarcsrögös földréteg fal melletti oldalán egy keskeny, 0,15 méter mély, habarccsal kitöltött beásás húzódik.

A felület alig tartalmazott régészetei leletanyagot, kivéve néhány nagyon töredékes, téglavörös és szürke színű, a 16–17. századra keltezhető, nehéz fazekaskorongon készített edény falának és fenekének *(18. tábla, 2–3)* töredékét, amelyek a kompakt fekete réteg felületén kerültek a felszínre.

A felületben három különálló falszakasz került a felszínre.

Az első a 2008-ban részben már feltárt sekrestye nyugati fala és északnyugati sarka *(18. tábla, 4;1)*, amely viszonylag jó állapotban került elő. A falszakaszok a sekrestye méretének pontos meghatározásán kívül nem szolgáltak semmilyen új adattal építésével kapcsolatosan.

A második, a templom falával 4°-os szöget bezáró falazat[47] a felület külső, északi oldalán található *(18. tábla, 4;2)*, a földfelszíntől mért 0,50–0,60 méter mélységben. A 0,58–0,60 méter vastag, a sekrestye falára támaszkodó, de ahhoz nem csatlakozó falat válogatott, lapos, egyenes oldalukkal kifele elhelyezett helyi homokkőből rakták. Kötőanyagként egy nagyon jó minőségű, még ma sem morzsolódó, sok meszet és szitált homokot tartalmazó habarcsot használtak. A falazat a szűztalajba 0,65 méterig lemélyülő alapja és a szűztalaj fölött található csonkja között nincsen semmilyen falazatbeli különbség, ami az alapok és a falak egyidejű, azonos technikával történő építésére utal.

Helyzete és a sekrestyével való kapcsolata alapján ez a falszakasz a középkori templom csonttára északi falának tekinthető, amelyet röviddel a templom építése után emeltek, és egy viszonylag rövid használat után lebontottak.

A harmadik, átlagosan 0,50 méter vastag falszakasz a felület belsejében, a támpillér és a templom fala közötti részen *(18. tábla, 4; 3)*, 0,50 méterrel a földfelszín alatt található. Felszínre került része L alakú, amelynek hosszabb, kelet–nyugat irányú szára 4°-os szöget zár be a templom északi falával, míg rövidebb szára 99°-os szögben irányul hozzá. A fal sehol sem érintkezik a sekrestye, a külső falazat, vagy a támpillér és a templom falával *(19. tábla, 1)*, közöttük mindenhol legalább 0,03–0,05 méter vastag rés található, amely a támpillér környékén eléri a 0,15 métert is.

A falakat a sekrestye és a külső fal kőanyagához hasonló kövekből rakták,[48] de kötésükhöz már egy gyengébb minőségű, kevés meszet és sok homokot tartalmazó habarcsot használtak. Különbségek mutatkoznak a korábbi falak alapozási technikájához képest is, ugyanis ez esetben az alapokat az alapozási árokba helyezett, egymással kötésben nem álló kövekből alakították ki *(19. tábla, 2; 1)*, és csak a felmenő falak köveinek kötésénél alkalmaztak habarcsot *(19. tábla, 2; 2)*.

A felület rétegei és a leletanyag viszonylag kevés adattal szolgálnak e falazat építését illetőleg. Elhelyezkedése és rétegei alapján egyértelmű, hogy a három feltárt fal közül ez a legkésőbbi, és csak a külső falszakasz lebontása után építhették meg. A járószintjén talált 16–17. századi cseréptöredékek sem vonatkoztathatóak építésére, legfeljebb használatának idejére szolgálnak adatokkal.

A 2,40 × 1,70 × 1,40 × 1,80 × 0,50 méter méretű **5. felületet** a templom északkeleti oldalán, a két támpillér közötti területen nyitottuk meg *(2. tábla, 1; F5)*, hogy ellenőrizzük a korai templom falainak vonalát.

A felület rétegződése nagymértékben hasonlít a 3. felületben megfigyelt rétegekkel *(19. tábla, 3)*. A 0,08–0,10 méter vastag növényi humuszréteget egy 0,20 méter vastag, a felület keleti oldalán elvékonyodó szürke, morzsalékos, tégla- és tetőcseréptöredékeket tartalmazó földréteg követi, amelynek alján kifordul a templom vakolata. A templom fala mellett egy 1,20 méter széles sávban egy egyenetlen vastagságú, a tetőcserepeket tartalmazó réteggel egykorú, szürke, morzsalékos, sok meszet tartalmazó réteg húzódik.

Ez alatt egy viszonylag laza, barnásszürke, mészszemcséket tartalmazó réteg található. Ennek felületébe mélyül bele a templom fala és a támpillér mellett egy morzsalékos, barnás színű, feltehetőleg a templom levert vakolatából származó, a földszintet kiegyenlítő szuvatréteg.

A felület alsó részében, a feltárt 1,20 méter mélységig egy viszonylag kompakt, ennek ellenére bolygatott, sötétszürke mészlencséket és helyenként köveket tartalmazó földréteg *(20. tábla, R7a)* található, amelyet csak a templom fala mellett vált fel egy mintegy 1,00 méteres szakaszon a kompakt, fekete szűztalaj.

A sötétszürke mészlencsés réteget két helyen is átvágja egy-egy hasonló állagú, barnásfekete, barnássárga habarcsrögökkel kevert földdel kitöltött bemélyedés.

[47] Abszolút tájolása 281°.

[48] Feltételezhető, hogy építéséhez részben a külső fal lebontásából származó köveket használták fel.

Az egyik a felület keleti falának metszetén jól megfigyelhető, a sötétszürke réteg felületén folyamatosan nyomon követhető árok nyoma, amely elhelyezkedése alapján a korai templom szentélye északi falának kibontott, majd utólag visszatemetett alapozási árka. A második egy sekély, a felület északnyugati sarkában található gödör, amely részben bemélyül a szűztalajba, és hasonló betöltése ellenére nem áll kapcsolatban a kibontott alapozási árokkal.

A templom alapja és föld alatt található falai azonos kialakításúak a többi felületben tapasztalttal, ugyanúgy alapozási árokba rakott, egyenes felületükkel kifelé fordított, jó minőségű habarccsal kötött kövekből készült. Legfeljebb annyi különbség jelentkezik, hogy ezen a szakaszon kevésbé figyelhető meg az alap kövei és az alapozási árok fala közé befolyt habarcs.

A templom észak-északkeleti támpillére esetében is megfigyelhető az egyik oldal 8°-os szöget bezáró párkányos kialakítása, amelyet az előző évben tártunk fel.

A 3,00 × 2,00 méretű **6. felületet** a templom északi oldalán, a szószékfeljáró fala mellett, a 4. felület folytatásaként, tanúfal meghagyása nélkül nyitottuk meg *(2. tábla, 1; F.6)*, hogy feltárjuk az északi oldalon talált falazatok folytatását, és megállapítsuk azok kapcsolatát a templom falával.

A felület rétegei nagymértékben hasonlítanak a 4. felületben megfigyelt rétegződéshez *(20. tábla, 1)*. A 0,08–0,10 méter vastag humuszréteg alatt laza, barna színű, gyökerek által átszőtt földréteg található, amely a szószékfeljáró fala mellett kisméretű, mintegy 0,25 méter átmérőjű gödörként belemélyül az alatta húzódó rétegbe. E szint alatt a rétegek kétfelé válnak, ugyanis míg a fal mellett egy laza, szürke, habarcsrögökkel és tégladarabokkal kevert réteg található, addig a felület külső részén ugyanazt a szintet egy habarcsrögös barnásszürke réteg képviseli.

Ez alatt a réteg alatt (–0,40 méter) kerültek a felszínre a 4. felületben feltárt falak további szakaszai.

A falak ismét kettéosztják a felület rétegeit, ugyanis míg a belső oldalon az általuk határolt részen már csak egy fekete földréteg húzódik, a falon kívül ez a réteg csak 0,25 méter vastag, alatta pedig egy 0,10 méteres barnás színű, habarcsrögös földréteg, majd a szűztalaj található.

A felületben a fal belső oldalán, a barnásfekete réteg felületén feltárt nagy mennyiségű, nagyon töredékes emberi csont kivételével nem került elő semmilyen régészeti lelet.

A korai csonttár fala *(20. tábla, 2; 4)* csak 0,25 méter hosszan folytatódott, majd egyenesen záródva megszakadt. Az egyenes falvégződés ellenére a falnak még legalább 0,50 méter hosszan folytatódnia kellett, ugyanis itt a belső fal alól egy ahhoz nem tartozó kő bukkan elő.

A második csonttár fala teljes hosszában végigfut a felületen, de vonala itt 1°-kal hajlik el észak felé a 4. felületben megfigyelt irányhoz képest.[49] A felület kibontása során derült ki, hogy ez a második csonttárnak minősített építmény valójában két helyiségből állt, amelyet egy, a 6. felület keleti falától 0,15 méterre kiinduló, a templom tengelyével 98°-ot bezáró fal osztott ketté. A fal, amelyre részben ráfekszik[50] a szószékfeljáró keleti támpillére, a 4. felületben megfigyeltekhez hasonlóan, kötésben nem álló kövekből készült, alapra emelt, habarcsba kötött falazatból áll.

A bekötő fal után a fal folytatása ugyancsak habarcskötéssel épült, egybeszőve a korábbi szakasszal, de már az alapozás teljes mellőzésével, egyenesen a járószintre rakva *(20. tábla, 2; 7)*.

2008-ban a szószékfeljáró köpenyfalának nyugati támpille környékén végzett feltáráskor nem találtunk itt falakat, noha az F.7/2008 felület keleti oldala alig 0,50 méterre volt a most megnyitott felület nyugati oldalától. Ez a tényállás csak a köpenyfal építése során kiszedett, alapozás híján nyomtalanul eltűnt fallal magyarázható.

A földrétegek elhordása

A templom belsejét a fennállása óta lezajlott számtalan átalakítás során állandó jelleggel feltöltötték. A padló szintje a kutatás megkezdésekor alig egy-két centiméterrel haladta meg a nyugati bejárata előtti földszintet (583,24 m), a templom központi részén 0,10 méterrel emelkedett az ±0,00 méter fölé, míg a keleti oldalon a padlószint (+0,02 m) és a templomon kívül található, erősen feltöltődött földszint (582,39 m) között már elérte a 0,63 métert.

A templom padlójának deszkái és talpgerendái sok helyen korhadtak voltak, ezt a nyugati oldalon a vele szinte egy szintben levő bejáraton beszivárgó csapadék okozta, a templom többi részén pedig a nedvességet könnyen magába szívó, de zárt környezetben már nehezen kiszáradó, levert vakolatot és homokot tartalmazó töltésrétegek váltottak ki. A padló alatt a nedvesség és a zárt tér kedvező feltételeket hozott létre a könnyező házigomba megtelepedésére is, amely azonban a kutatás megkezdéséig szerencsére nem tudott teljesen kifejlődni.

A felső töltésrétegek fertőzöttsége, valamint nedvességtartalma miatt a tervezők a régészeti kutatás első fázisának eredményei alapján úgy döntöttek, hogy a templom belsejét a nyugati és a központi

[49] Abszolút tájolása 282°.

[50] A fal a támpillér északkeleti sarkától 0,40 méterre fut be az alá.

részen az első deszkapadló szintjéig, míg a keleti oldalon a vele egy magasságban levő réteg szintjéig ki kell üríteni.

A földrétegek elhordását az 1. felület már korábban kialakított szintjéről kezdtük el, és folyamatosan haladtunk a templom déli bejáratáig, ahol technikai okokból meg kellett szakítanunk a folyamatot, mert csak ezt az ajtót használhattuk a föld elhordására. A nyugati oldalon újrakezdett bontási munkálat folyamatosan haladt kelet felé, míg végül a déli bejárat küszöbének felszínre hozásával be nem fejeződött. A folyamat során mintegy 30 m^3 szuvat távolítódott el, amelyből néhány újabb régészeti lelet került a felszínre, és felfedődött a templom néhány, meglehetősen váratlan helyen elhelyezkedő építészeti eleme.

A leletanyag legnagyobb részét a töredékes, leginkább az R8 rétegből előkerülő festett vakolattöredékek teszik ki *(21. tábla)*.

Az átlagosan 5 × 5 cm nagyságú (egyes esetekben 10 × 15 cm) festett vakolattöredékek *al fresco* technikával készültek, és a sárga, okker, lila, sötétkék, barna, vörös színek jellemzik őket. Számos sötétkék vagy vörös tónust őrző vakolatdarab az egykori ábrázolás hátteréként szolgált. Az egyetlen figurális ábrázolást egy kisméretű töredéken előkerült, sötétkék háttérre festett, kinyújtott ujj képviseli *(21. tábla, 23)*, amelyet töredékes volta miatt nem tudunk beilleszteni egyetlen ismert kompozícióba sem.

A festés technikája, a használt színek összhatása a freskót a 14–15. századra keltezi, de a templom építésével kapcsolatban feltárt adatok alapján ezt az időhatárt inkább a 15. századra tennénk.

Közvetlenül az F.1/2009 szelvény környékén számos barna színű, tárcsa alakú, fújt és pörgetett technikával készített ablaküveg-töredék *(22. tábla, 1-2)* került a felszínre. A felszínre került épebb darabokból meg lehetett állapítani, hogy két átmérőméretben (90 és 102 mm) készültek. A templom központi ablaka mellől, a második rétegből egy kis méretű, fehér, márványszerű kőből készült, csúcsíves záródás nyomait viselő faragott töredék került elő. Kis méretei kizárják azt, hogy valamelyik ablak kerete lett volna. A templomban betöltött szerepe egyelőre még nem tisztázott, de nem zárható ki, hogy az elpusztított szentségtartó fülke külső faragványainak egy darabját találtuk meg.

A templom központi részén, az északi fal mellett, a középső szuvatrétegből egy fekete színű, lapos, sarkosan kialakított tőkéjű agyagpipa *(22. tábla, 3)* töredékei kerültek a felszínre. A kiegészített pipa magassága 56 mm, míg pereme alatt két, alig kidomborodó, horonnyal díszített, hengeres tűzterének átmérője 23–25 mm. A pipa teljes hossza 47 mm, aminek az alig kiemelkedő gallérral és erőteljes előgyűrűvel ellátott szár mintegy 45%-át teszi ki. Az áttanulmányozott szakirodalomban[51] nem találtunk analógiát ehhez a pipatípushoz, de a Székely Nemzeti Múzeum történelmi gyűjteményében található egy leltári szám nélküli, ismeretlen lelőhelyről származó hasonló példány. A pipa a 19. század első évtizedére keltezhető, ugyanis a templom 1815–16-os átalakítási rétegéből került elő.

A templom déli bejárata környékén két, vörösrézből készült, egykor könyvek díszítésére szolgáló veret került a felszínre. Az egyik *(22. tábla, 4)* egy visszahajlított, két helyen átfúrt, 0,8 mm vastag lemezből készült, sarkain lenyesett, valamint központi részén kétszer bevagdosott, csatszerű tárgy, egykor egy könyv táblájának élét erősítette. Felületét V alakban beponcolt pontok és három, szimmetrikusan elhelyezkedő virágminta díszíti. A második *(22. tábla, 5)*, töredékesen előkerült lelet egy 0,5 mm vastag lemezből készült, egykor kb. 45 mm átmérőjű, domborított pontokkal és körökkel díszített, több helyen átfúrt, kör alakú veret darabja, amely feltehetőleg ugyancsak egy könyv díszéül szolgált. Rétegtani helyzetük alapján mindkét példány földbe kerülése az 1816. évi átépítés idejére tehető.

A földrétegek elhordásának utolsó fontosabb lelete, II. Ferenc császár 1800-ban kibocsátott, a déli bejárattól 1,00 méterre előkerült, alsó részén kifúrt, a használattól kopott 3 krajcáros érméje *(22. tábla, 6)*, amely ugyancsak megerősíti e réteg 19. század elejére történő keltezését.

Építészeti elemek a templom belsejében

A sepsiszentkirályi unitárius templom 2009. évben lezajlott régészeti kutatása során számos, az újkori átépítések által eltüntetett, a kutatás idejéig a templombelső töltésrétegei és padlója alatt lappangó építészeti elem került a felszínre, amelyek feltárása nagymértékben elősegítette a templom építésére és átépítéseire vonatkozó összkép kialakítását.

Az oltáralap *(23. tábla, 1)*. Az 1. szelvény feltárása során a két felső töltésréteg alatt, a templom keleti falától 0,70 méterre, 0,66–0,70 méter mélységben, a morzsalékos barna rétegbe ágyazódva, a legalsó döngölt agyagból kialakított padlószintre ráfekvő három nagyméretű kőből álló, jó minőségű habarccsal összeállított, 1,90 méter hosszú, a templom falához nem kapcsolódó falazat került a felszínre. A falazatot, helyzete alapján, már a szelvény feltárása során

[51] KOVÁCS Béla 1963, 235–262; KONDOROSY Szabolcs 2007, 249–280; KONDOROSY Szabolcs 2008, 331–364; SZENTE B. Levente 2009, 261–272.

is az egykori oltár alapjának feltételeztük, ami végül az 1. felület kibontása során bizonyítást is nyert.

Az egykori oltár alapja egy szabálytalan négyszög alakú, 1,90 × 1,50 × 1,66 × 1,40 méteres, ma 0,40 méter vastag, jó minőségű, a templom falazatában használttal megegyező, jó minőségű habarccsal kötött, nagy méretű kövekből emelt építmény volt. A ma fennálló maradványainak felületén megfigyelhető kőlenyomatok alapján eredetileg legalább két kősor vastagságú volt (körülbelül 0,65–0,70 méter vastag lehetett), felületén pedig az oltár elhelyezése végett a habarcsot elsimították.

Háromszék régészetileg kutatott középkori templomaiban viszonylag ritka jelenség a középkori oltáralap, ugyanis legtöbbjüket a reformáció után nyomtalanul eltávolították. Hasonló, a reformáció után fel nem számolt oltáralap létéről egyelőre csak az 1998-ban megkutatott kézdialbisi református templom esetében tudunk.[52]

Az oltáralap felszámolása, noha a körülötte található rétegek nem szolgálnak erre elegendő adattal, mindenképpen a 17. századra, a reformáció utánra tehető.

A szentélylépcső. A középkori templomok szentélylépcsőinek feladata a megemelt szentély és az alacsonyabban fekvő templomhajó jól látható elválasztása volt.

Már az S.1 szelvény feltárása során feltűnt, hogy a templom keleti oldalán az oltáron kívül egykor egy másik, az idők során kibontott objektum is létezett, melynek nyomai a morzsalékos barna és az alatta húzódó habarcsos réteget átvágó, a fölöttük húzódó réteg anyagával betöltött gödör *(12. tábla, e)* formájában jelentkezett. A kutatásnak ebben a szakaszában egy, a diadalíveket összekötő, a szentélyt megmagasító lépcső nyomaira gyanakodtunk. Az 1. felület kibontása során gyanúnk beigazolódott, ugyanis sikerült felszínre hozni az egykori szentélylépcső fennmaradt déli részét, amely azonban egy önálló, a falakhoz nem kapcsolódó objektumként jelentkezett *(23. tábla, 2)*.

A 0,40–0,45 méter széles, 0,40 méter vastag lépcsőt a templom keleti falától 2,85 méterre, közepes méretű, jó minőségű, sok meszet tartalmazó habarccsal kötött lapos kövekből alakították ki. A modern padlószint alatt 0,70 méter mélyen található felső felületet lapos kövekből és elsimított habarcsból alakították ki.

A templom tengelye közelében, a déli faltól 1,65 méterre a falazat trapéz alakban kiszélesedik (szélessége 0,60 méter) és egy lépcsőfokot alkot, amely megkönnyítette a feljárást az oltárhoz.

A falazatukban felhasznált, nagymértékben azonos habarcs alapján feltételezhető, hogy az oltár alapja és a szentély lépcsője nagyjából azonos időben (talán egyidejűleg), de már a templom felépítése után, a 15. század folyamán készült el. A lépcső, figyelembe véve, hogy felülete nagyjából azonos szinten van a templom legelső, az 1770-es évekre keltezhető deszkapadlójának szintjével, a reformáció után még használatban lehetett. Kibontására, azt a tényt figyelembe véve, hogy alapozási árkát a 19. századi átalakításhoz köthető réteg tölti be, az 1815–16-ös felújítási munkálatok során került sor.

A sepsiszentkirályi unitárius templomban feltárt szentélylépcső elhelyezkedése egyedi, ugyanis a középkori templomok esetében e lépcsők szerves összefüggésben álltak a szentélyt és a templomhajót elválasztó diadalívvel. Pillanatnyilag nem ismerünk más olyan templomot, amelyben különálló szentélylépcsőt építettek volna be. Jelen esetben a lépcső elhelyezkedésére csak az szolgálhat magyarázattal, hogy a templom viszonylag központi elhelyezkedésű diadalíve[53] nem a kánonnak megfelelően tagolta a belteret, így a szentély és a templomhajó elválasztását ezzel a szokatlanul kialakított lépcsővel oldották meg.

A sekrestyeajtó *(2. tábla, 2, c)*. A sekrestye szemöldökgyámos, élszedéses, mészkőből faragott, kerettel ellátott ajtaja a templom északkeleti sarkától 0,70 méterre található. Az ajtónyílás szélessége 0,66 méter, míg magassága a sorozatos átalakítások következtében csak 1,03 méter. Méretei miatt a kutatás megkezdésekor felmerült annak a lehetősége, hogy az ajtó nem eredeti helyén található, és keretét utólag falazták be jelenlegi helyére, de a feltárás előrehaladtával ez a feltételezés nem bizonyult helytállónak.

Az ajtókeret analógiáit megtaláljuk a 15–16. században épült bágyi református templom sekrestyeajtaja,[54] a 15. században épített csehétfalvi unitárius templom nyugati bejárata[55] vagy az ugyancsak ebből az időszakból származó énlaki unitárius templom sekrestyeajtaja esetében.[56] Háromszékről alig ismert hasonló kialakítású sekrestyeajtó, de nagymértékben hasonlít hozzá a gelencei Szent Imre templom gótikus sekrestyeajtaja.[57]

A sekrestye ajtajának magassága eredetileg 1,70 méter körül volt. Az egykori küszöbszint 0,70 méterrel található a modern padlószint alatt, ez megegyezik a szentélylépcső által meghatározott belső padlószinttel. Mai formáját az 1928-as átalakítás során

[52] BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd 1999, 261, 3. ábra (falazat a 17. és 18. méter között).
[53] Lásd alább.
[54] DÁVID László 1981, 63, 55. b. kép.
[55] Uo., 92, 80. kép.
[56] Uo., 99, 91. kép.
[57] TÜDŐS S. Kinga 1995, 103

nyerte el, amikor a sekrestye lebontása után elfalazott ajtónyílást az akkor kialakított padlószint magasságában kibontották és részben újravakolták.

Összevetve a templomon belül és kívül található járószinteket, kiderült, hogy az ajtó belső és a 2008 folyamán feltárt külső küszöbszintje között egy 0,40 méteres szintkülönbség van. Ez azzal magyarázható, hogy amíg a templom belsejében a padlószintet a nyugati bejárat szintjét követve vízszintesre alakították ki, és így keleti oldalán magasabb lett a külső földszintnél, addig a templomon kívül emelt sekrestye padlószintje továbbra is a talajszinten maradt. A különbséget feltehetőleg (az elfalazás miatt nem állapítható meg egyértelműen) úgy küszöbölték ki, hogy az ajtót lépcsősen alakították ki *(23. tábla, 3, S; a)*. Idővel a sekrestye belseje is feltöltődött, ennek következtében az ajtó utolsó lépcsőfokát elfalazták, kialakítva egy újabb, a falban jól megfigyelhető, a sekrestye belső földrétegeihez teljes mértékben kapcsolódó küszöbszintet.

A sekrestye ajtajának nyílása nemcsak a függőleges, hanem a vízszintes síkban is eltolódást mutat. Amennyiben az ajtónyílás merőlegesen törné át az északi falat, keleti keretének nyoma az észak–északkeleti támpillér belső sarkától 0,40 méterre kellene jelentkezzen. Ennek ellenére a 2/2008 szelvényben megfigyeltük, hogy az ajtó kerete a belső saroktól mintegy 1,00 méternyire található, aminek következtében az ajtónyílás tengelye mintegy 60°-os szöget zár be az északi fal tengelyével.

Egyértelműnek látszik, hogy az építők megpróbálták összehangolni a templom belsejében és az azon kívül található szerkezeti elemeket, de ismert analógiák hiányában a sekrestyeajtó egyedi kialakítását csak mint a középkori templom egyik furcsa építészeti elemeként könyvelhetjük el.

A diadalív déli oldala *(2. tábla, 2; i)*. A régészeti kutatást megelőző falkutatás negatív eredményének számított, hogy nem sikerült meghatározni a templom belterét tagoló diadalív helyzetét. Hiánya a templom keleti harmadában már-már azt sugallta, hogy a templom nyugati oldalán, a karzat környékén megtalált freskómaradványok nem középkori eredetűek, és a templomot a reformáció után részben vagy egészen újjáépítették.

A diadalív kérdése végül a kutatás utolsó napjaiban, a fertőzött földrétegek elhordása során oldódott meg, amikor a templom déli bejáratának keleti oldalán, attól 0,60 méterre egy, a faltól elvált 1,20 × 1,05 × 1,10 × 1,20 méteres, habarcsba kötött kövekből emelt falazat került a felszínre. Annak ellenére, hogy ma ez a falcsonk és a templom fala között egy 0,10 méteres rés tátong, egykor egy egységet képeztek. Erre utal a templom falán megfigyelhető vakolat, mely a falazat keleti részén derékszögben kifordul (*23. tábla, 4*, nyíllal jelölve), és a falazat fölötti, a falon található, jól láthatóan soha le nem vakolt csonkolás is *(23. tábla, 5)*. Az említett tényezők arra engednek következtetni, hogy e falazatot a diadalív déli oldalának kell tekintenünk.

A templomot megfelező szokatlan elhelyezkedés[58] csak azzal magyarázható, hogy az építők a diadalívet a korai templom nyugati falának helyén jelölték ki és építették meg. Ezt látszik alátámasztani a tengelyárok rétegződése és az a tény, hogy a diadalív vonalán nem léteznek temetkezések (noha ez egy esetleges lépcsővel is magyarázható), valamint a templom nyugati és keleti oldalán feltárt sírok rétegkülönbségei.

A szószékek. A templom északi oldalán, a diadalívvel szemben, a mai szószék talpától keletre, a szószéklépcső alatt a földrétegek elhordása során felszínre kerültek egy szószék alapjának a maradványai is *(24. tábla, 1)*. Az 1,60 méter hosszú, 1,10 méter széles, habarcsba kötött kövekből rakott, a templom falától különálló falazatból a keleti oldalon egy 0,75 × 0,40 méteres falszakasz ugrik ki (a lépcső korlátjának alapja), amely egy 0,75 × 0,70 méteres beugrót (a lépcső helye) alakít ki. A falazat alja ráfekszik az első deszkapadló szintjének földrétegére. Az alap méretei, formája és elhelyezkedése hasonló a vidék protestáns templomaiban található szószékekkel.

Az 1789-es vizitációs jegyzőkönyvből tudjuk, hogy ekkor a templomban létezett egy „prédikálószék", amelyet kőből és téglából emeltek, és párkányát deszkával vonták be,[59] de az általunk feltárt alapot nem tudjuk egyértelműen ezzel azonosítani. Ez elsősorban annak a ténynek tudható be, hogy a jegyzőkönyv állítása szerint a templom keleti oldala ekkor még boltozott volt,[60] amely a diadalív meglétét feltételezi, míg alapunk pontosan ráépült a diadalív északi oldalára. A megállapítást továbbá az is alátámasztja, hogy a szószékalap lépcsőfeljárójában talált vakolatréteg megegyezik a templomfal második, az 1816-os padlószinthez köthető vakolatrétegével. Meglehet, hogy az 1789-ben említett korai szószék, a vidék diadalívvel még rendelkező templomaiban megszokott módon (vö. Árapatak, Gelence, Zabola), a diadalív északi szárához csatlakozott, de sekély alapozása az átalakítások során nyomtalanul eltűnt.

Amennyiben mégis az 1789-ben említett szószék maradványairól van szó, azt csak úgy alakíthatták ki, hogy legalább 4 méteres magasságig elbontották a diadalív alsó részét, ami jelentősen meggyengítette annak teherbíró képességét. Amennyiben így tör-

[58] A legtöbb középkori templom esetében a templomhajó és a szentély aránya 2/3 az 1/3-hoz körüli.

[59] *SSzKUEJ,* I, 17.

[60] Uo.

tént, magyarázatot adhatna arra, hogy az 1802-es földrengés során miért szakadt ki helyéről a diadalív déli oldala. Mivel a templom belsejében nem bukkantunk sehol máshol szószékként azonosítható falazatok nyomaira, kénytelenek vagyunk továbbra is nyitottként kezelni e kérdést.

A mai szószék lába sekély és széles alapozásban végződik, amely az 1816-os átalakítás során kialakított padlószintbe mélyül be. Az építmény teste a templom északi falához kapcsolódik, míg a feljárás a falba vágott lépcsőn keresztül történik.

Építésére vonatkozóan csak a szószékkorona feliratából[61] rendelkezünk adatokkal, mely szerint az együttes 1834-ben épült, megtervezője és kivitelezője feltehetőleg ugyanaz az ismeretlen mester lehetett, aki az előző években Árkoson az unitárius templom átépítésén[62] dolgozott. Építése feltehetőleg azért vált szükségessé, mert az 1829. november 26-i, 6,4-es erősségű földrengés[63] megrongálta a korábbi szószéket.

A déli bejárat. Ugyancsak a földrétegek elhordása révén derült ki, hogy a templom déli bejáratán is részleges átalakításokat eszközöltek az átalakítások során.

A déli bejárat elsimított habarcsfelületből kialakított küszöbe eredetileg 0,30–0,35 méterrel feküdt a mai padlószint alatt. Felületén és környezetében nem találtunk szárkövek meglétére utaló jeleket, de nem zárhatjuk ki, hogy ezeket az 1815–16-os munkálatok során eltávolították[64] és az ajtó két oldalát újrafalazták. A küszöb alatti falfelületen nem figyelhető meg semmilyen utólagos átalakítás nyoma.

Noha a templomban található betöltés mennyisége alapján számítottunk arra, hogy a nyugati bejárat küszöbe a jelenlegi szintnél alacsonyabban feküdt, mégis meglepetésként ért, hogy a küszöb jóval (0,40 méterrel) meghaladja még a 18. század folyamán lerakott deszkapadló (az R13 réteg felülete) szintjét és a külső földfelszín szintjét is. A belső szintkülönbség révén egyértelmű, hogy a lejárást a nyugati bejárathoz hasonlóan itt is lépcső kialakításával oldották meg. Lehetséges, hogy ez a lépcső is egy sor egymás mellé helyezett lapos kőből volt kialakítva, de mivel csak a földfelszínre támaszkodott és nem állt kapcsolatban a templom falával, az utólagos átépítések során nyomtalanul kitermelődött.

A 19. század elején a küszöb és a templom belseje közötti szintkülönbség kiegyenlítődött, ugyanis az 1815–16-os évek átalakításai során a padló szintjét már vele egy magasságban alakították ki, míg utóbb, az 1928-as javítási munkálatok során már a padlószint alá került.

A nyugati bejárat lépcsői. A templom nyugati oldalán, közvetlenül a nyugati bejárat küszöbe alatt, egy 1,70 × 0,50 méter méretű, a 18. századi padlószint felszínére falazott, különböző méretű kövekből rakott, jó minőségű, felületén simított habarccsal kötött lépcső található.

Elhelyezkedése és rétegbeli helyzete alapján a lépcső a nyugati bejárat küszöbszintjének a 18. század folyamán lezajlott megemeléséhez köthető. Feltételezhető, hogy ennek a külső talajszint megemelkedése miatt szükséges 0,30 méteres magasításnak a következtében vált fontossá a bejárást megkönnyítő lépcsőfok megépítése.

Közvetlenül a lépcső alatt, a nyugati faltól 0,30 méterre, 0,10 méterrel a 18. századi padlószint felszíne alatt egy másik, a templom belseje felé lejtő, habarcsba kötött egyetlen kősorból kialakított, 1,65 × 0,65 méter méretű objektum található.

Mivel közte és a felette található lépcsőfok között egy vékony (0,06 méter vastag) földréteg található, a két objektum két különböző építési szakaszhoz tartozik. Rétegbeli helyzete mindenképpen a középkori építési fázisokhoz köti, az azonban nem egyértelmű, hogy egy, a felső lépcsőfok építése során részben elbontott lépcső maradványaival, vagy egy, a nyugati ajtón belül fekvő kövezett előtérrel van dolgunk.

Falazat a templom délnyugati sarkában. A templom belsejének legutolsó és egyben legtalányosabb lelete a délnyugati sarokban, a földrétegek elhordása során került a felszínre. A habarcsba kötött kövekből emelt, egyenletesre kialakított felületű, észak–dél irányban 1,95, nyugat–kelet irányban 1,20 méteres alapszerű falazat délkeleti sarkából egy 0,50 × 0,45 méteres csonk ugrik ki *(24. tábla, 2)*. A falazat nem áll kötésben sem a templom falával, sem pedig a nyugati bejárat lépcsőivel *(24. tábla, 3)*. Alapja mintegy 0,15 méterrel mélyül le a legalsó, 18. századi padlószint alá.

Az objektum templombeli szerepe kérdéses, mivel nem ismerünk hozzá semmilyen analógiát. Az erdélyi és a háromszéki templomok kutatása során még nem írtak le hasonló alakú és helyzetű falazatokat. Mérete alapján és az írott források ismeretében[65] kizárható, hogy a templom korai karzata feljárójának alapja legyen. Alternatív magyarázatként felmerülhet, hogy e falazat a középkori templom egyedi

[61] Körirata: „*E KORONÁT ÉPITTETTE 1834ben A S:Sz.KIRÁLYI UNITÁRIA EKKLÉSIA TULAJDON KÖLTSÉGÉN*". A köriraton belül: „*UJITATOTT 1891*".

[62] LÉSTYÁN Ferenc 2000, I, 191.

[63] Vö. ZSIROS Tibor 2000, 116.

[64] Egy utólag elvégzett falkutatás során kiderült, hogy az ajtó legalább egyik középkori szárkövét a déli portikus falába építették be (Mednyánszky Zsolt közlése).

[65] Az 1789-es vizitációs jegyzőkönyv megemlíti, hogy a karzatba a feljárást a falba erősített lépcsők biztosítják. (*SSzKUEJ,* I, 17.)

kialakítású gyóntatóf ülkéjének és szenteltvíztartójának alapja, de e feltételezés hitelességének alátámasztására további kutatások szükségesek.

A templom építési periódusai

A régészeti kutatások eredményeinek összegzéseként megállapítható, hogy a mai sepsiszentkirályi unitárius templomot fennállása folyamán a közösség igényeinek megfelelve, többször is átépítették.

I. periódus *(25. tábla, 1).* Az első templom, amelynek papját megemlítik a pápai tizedjegyzékben, egy feltehetőleg a 13. század folyamán épült késő román vagy kora gótikus stílusú építmény volt, amelynek mára már nem maradtak nyomai a föld felszínén. Meglétét csak a templom keleti vége és a torony között nyitott S.1/2008 szelvényben feltárt falcsonk, valamint az ugyancsak a 2008-as kutatás során feltárt sekrestye keleti oldalán az észak-északkeleti támpillér alá részben benyúló, de attól eltérő irányú, nyugati oldalán a templomfalhoz nem kötődő falazata, továbbá a templom belsejének a keleti részen, a felső töltésrétegek alatt található, a nyugati oldaltól eltérő rétegei jelzik.

E templom félköríves záródású,[66] legalább egy támpillérrel megtámasztott, 4,50 × 4,00 méteres belső méretű szentéllyel rendelkezett, amelyhez a körülbelül 7,25 × 5,00 méteres belvilágú, a mai templom keleti része helyén emelkedő hajó csatlakozott. Falainak vastagsága a fennmaradt falszakaszok alapján 0,70–0,80 méter lehetett. A sekrestye a templomhajó északi oldalának keleti részéhez csatlakozott. Az ilyen típusú szerkezeti kialakítás ritka, de nem ismeretlen a délkelet-erdélyi templomok esetében. Hasonló elrendezés figyelhető meg a 13. századra keltezett Cenkhegyi Szent Lénárd templom,[67] valamint a kézdialbisi református templom első fázisa[68] esetében.

Ehhez a templomhoz köthetőek az első temetkezések is (M.8, M.10), amelyeknek sírgödrei az utólag bekerült töltésrétegek alól, az egykori járószint felszínéből mélyülnek be.

II. periódus *(25. tábla, 2).* A korai templomot a 15. század folyamán lebontották, és a sekrestye újrafelhasználásával, valamint méreteinek figyelembevételével megépítették a mai templomot. Ez utóbbi lehet az egyetlen magyarázat arra, hogy a templom diadalíve nem a megszokott módon, hossza kétharmadának környékén, hanem a központi részén, tehát az előző templom nyugati falának vonalán emelkedett.

A templom helyének nyugatabbra történő kirajzolása arra utalhat, hogy a lejtőre épített korai templom átépítését a közösség létszámának növekedése mellett annak szerkezeti meggyengülése is szükségessé tette. A templom átépítésének rétegeit ugyan 15. századi cseréptöredékek keltezik, de ezek sajnos nem elegendőek egy szorosabb kormeghatározáshoz. Amennyiben a templom átépítésére a 15. század utolsó negyedében került sor, a korai templom szerkezetének meggyengüléséért a vidéket 1471-ben és 1473-ban sújtó földrengések[69] is felelősek lehetnek. Talán jobban lehetne keltezni ezt az átépítési fázist, ha tudnánk, hogy milyen bordák voltak beépítve a templom boltíveibe, de erről a leírások nem közölnek adatokat, a régészeti feltárás során pedig nem került a felszínre egyetlen, kőből vagy terrakottából készült boltívborda sem.

A templom hajójának nyugati részét a tetőszerkezet teljes magasságáig húzódó oromfal zárta le,[70] míg belseje a korban megszokott módon magasabb volt a szentélynél. A templom szentélyét boltívesre alakították ki, falait pedig középkori templomainkra jellemző festés borította.

Ugyancsak ehhez az építkezési periódushoz köthető az első, trapéz alakú, kb. 2,00 × 3,80 méter méretű csonttár megépítése is, amelyről azonban ma már nem lehet megállapítani, hogy fala kötésben volt-e, vagy csak nekitámaszkodott a templom északi falának.

A templom építésével egyidőben készült el az oltár alapja, valamint röviddel utóbb az oltárt a templom többi részétől elválasztó szentélylépcső is. Feltételes módon ehhez a periódushoz köthető a délnyugati sarokban feltárt falazat is.

A templom szentélyrészében a padló homokba ágyazott lapos kövekből volt kialakítva, míg a templomhajóban, a nyugati bejárat előtt található alsó lépcsőfok kivételével, e periódus járószintjének felszínén nem mutatkoznak padló nyomai, ezért lehetséges, hogy a ledöngölt vagy a használat során összetömörült talaj alkotta azt. A templom belsejének padlószintje ekkor mintegy 0,75–0,80 méterrel húzódott a jelenlegi padlószint alatt.

III. periódus *(25. tábla, 3).* A templom következő jelentősebb átalakítására a 16. század folyamán, de még a reformáció előtt került sor.[71] Ekkor lebontot-

[66] Noha az egykori szentélyből csak egy rövid falszakasz került elő, kibányászott falainak nyomait meg lehetett figyelni a templom keleti oldalán nyitott F.3 és F.5 felületben.

[67] KEÖPECZI SEBESTYÉN József 1940, 4–5.

[68] BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd 1999, 253–254, 2. ábra, 1.

[69] ZSIROS Tibor 2000, 92.

[70] Az egykori oromfal meglétére utal az a nagy mennyiségű kőlenyomatos habarcsrög, amely a templom nyugati oldalán az 1816. évi járószint töltését képezi.

[71] Lehetséges, hogy a templom és melléképületei károsodtak a Háromszéket sújtó, 6,9-es erősségű, 1516. november 24-i földrengés (vö. ZSIROS Tibor 2000, 93) során.

ták a korai csonttárat és helyére egy két helyiségből álló kisméretű építményt emeltek.

A trapéz alakú, 2,25 × 1,60 × 2,10 × 1,40 méter belvilágú keleti helyiség szerepe egyelőre tisztázatlan. Mivel járószintjén csak kerámiatöredékek kerültek elő, tehát nem használták csontok megőrzésére, először azt feltételeztük, hogy építése idején a korai sekrestyét is lebontották, és annak szerepét vette át. Az ásatási dokumentáció és a templom külső rétegeinek újravizsgálása során azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy a feltételezés nem állja meg a helyét, részben a korai sekrestye folyamatos használatára utaló járószintek, részben pedig a templom északi falát átvágó bármilyen nyílás hiánya miatt.

Az ugyancsak trapéz alakú, kb. 2,75 × 2,00 × 2,75 × 1,70 méter belvilágú nyugati helyiséget, a benne előkerült emberi csonttöredékek alapján, egyértelműen csonttárként használták.

A templom északi oldalán épített, részben csonttárként használt többosztatú helyiség teljesen egyedülálló az eddig ismert erélyi középkori egyházi építészetben. Lehetséges, hogy amíg nem sikerül meghatározni keleti helyiségének valódi szerepét, csak a sepsiszentkirályi unitárius templom egyik szokatlan építészeti megoldásaként kell elkönyvelnünk.

E két periódushoz csak néhány, esetenként utólagos temetkezések által bolygatott sír köthető. Ilyen a templom központi részén található, utólag átvágott 1, 6. és 7. sír, valamint a templom nyugati részén beásott 2, 3. és 4. sír.

Ugyancsak ehhez a periódushoz köthető az F.4/2008 felületben talált harangláb alapozásának tekinthető falazat is. Annak ellenére, hogy a templom első ismert harangjai a 18. században készültek,[72] a háromszéki középkori harangok gyakorisága ismeretében[73] nem zárható ki, hogy a sepsiszentkirályi templomnak már a 16. század folyamán volt harangja. Amennyiben ez létezett, akkor ezt egy fából épült haranglábban helyezhették el, amelynek azonban nem maradtak fenn írott emlékei.[74]

IV. periódus (*25. tábla, 4*). A reformáció után (17. század) a templom újabb jelentős átalakulásokon ment át. Ekkor, a megváltozott rítus következményeként lebontották a templom északi oldalán álló helyiséget, elfalazták a sekrestye ajtaját és a szentségtartó fülkét, valamint felszámolták az oltár alapját, míg a rítus szempontjából közömbös szentélylépcső a helyén maradt.

E bontási munkálatokkal egyidőben alakították ki az északi és a déli oldal támpilléreit, amelyek építéséhez a lebontott sekrestye és csonttár kőanyagát használták fel.

Ebben az időszakban kerülhetett sor a nyugati bejárat átalakítására, a küszöbszint megemelésére, a felső lépcsőfok beépítésére, a korai karzat, valamint az 1789-es vizitáció során említett szószék megépítésére is.

A munkálatoknak nem maradtak fenn régészetileg adatolható nyomai, de az írott forrásokat figyelembe véve feltételezhető, hogy – legalábbis egy részükre – 1683-ban került sor, amikor a szentkirályi Gazda Ferencet azért mentik fel a bécsi hadjáratban (1683. június–szeptember) való részvétel alól, mert „*templomot építettek*”[75].

Feltételezhető, hogy a templom kis mélységű alapokkal rendelkező nyugati oldalának megerősítésére az 1681. augusztus 19. éjszakáján bekövetkező 6,4-es erősségű földrengés[76] által okozott károk miatt került sor.

A templomba a reformáció után is temetkeztek, legalábbis erre utalnak a korai temetkezéseket átvágó, a templom központi részén koncentrálódó sírok.

A templom az 1770-es években Mária Teréziának a templomok belsejébe történő temetkezéseket megtiltó rendelkezése következtében kapta meg első deszkapadlóját, amelynek szintje alig emelkedett a középkori járószint fölé.

Közvetlenül a templom IV. építési periódusával hozható kapcsolatba a harangtorony megépítése is. A templom első ismert, 200 fontos harangját 1716-ban öntötték.[77] Feltehetőleg ennek, az elődjénél nagyobb harangnak az elhelyezésére vált szükségessé a harangtorony megépítése a 18. század első évtizedeiben. A harangtorony viszonylag késői keltezése mellett szól a templom és a torony építési rétegei között megfigyelt,[78] viszonylag hosszú idő alatt kialakuló szintkülönbség.

A templomot ekkor még csak egy egyszerű fa- vagy sövénykerítés ölelhette körül, amely lehetséges, hogy a mostani fal vonalán haladt, ugyanis nem sikerült régészeti nyomaira bukkanni.

A 18. század építkezéseihez köthető a „várfal” építése is. Viszonylag sekély alapozása, késői építése kizárja katonai szerepét. Építésére nem rendelkezünk írott adatokkal, az 1789-es vizitációból is csak az derül ki, hogy a templomot „jó kőkerítés” vette

[72] *SSzKUEJ,* I, 25.

[73] A háromszéki középkori harangokról lásd ORBÁN Balázs 1868, újabban BENKŐ Elek 2002.

[74] Hasonló eset figyelhető meg a harangtoronnyal nem rendelkező kálnoki református templom esetében is, ahol a harangláb csak a 17–18. század során épült meg, de harangról és annak használatáról már 1592-ből rendelkezünk adatokkal (vö. CSÁKI Árpád 2009, 287).

[75] *SzOkl Ús*, VIII, 151–152.

[76] ZSIROS Tibor 2000, 97.

[77] *SSzKUEJ,* I, 25. Felirata: „An D. 17XVI Sep. Sz Kirallyi Unitariusok öntették Cos. Mic. … Mic. AE. …in Cronstadt”, a harangot 1916-ban a hadsereg lefoglalta, és beolvasztották.

[78] Lásd fennebb, az S.1/2008 szelvény bemutatásánál.

körül,[79] míg Farkas József említést tesz egy kőről, mely az 1844-es javítás során került elő a falból. Ezen az 1777-es dátum szerepel, amelyet a szerző javítási és nem építési évként értelmez.[80] A „várfalat" a szakirodalom[81] a 15. századra keltezi, és eredetileg magasabbnak tartja. Megléte ellen szól azonban az a tény, hogy 1658-ban Sepsiszentkirály lakosainak egy része papjukkal együtt az illyefalvi templomvárba menekült, és ott pusztult el vagy esett rabságba.[82]

A torony és a fal rétegei nem szolgálhatnak keltező adatokkal az építésre, ugyanis ebből a mintegy 0,20 méteres szintkülönbségből a feltöltődés mértékének hiányában legfeljebb csak annyi derül ki, hogy egy viszonylag hosszabb, akár pár évtizedes időszaknak kellett eltelnie a két építkezés között.

Mindezeket figyelembe véve, amennyiben elfogadható a torony 18. század eleji keltezése, akkor az 1777-es dátum megfelelne a fal építésének, amelyet így a templomban és a közvetlen mellette történő temetkezések megszűnte után vagy éppenséggel azzal egy időben építettek, mintegy elválasztva a templomot a körülötte kialakított temetőtől.

A fal és a torony építéséről pontosabb adatokkal csak a falba beépített gerenda és a többi faszerkezet dendrokronológiai vizsgálata, valamint évgyűrűiknek összehasonlítása szolgálhat adatokkal.

V. periódus *(25. tábla, 5).* Az 1802-es földrengés jelentős károkat okozott a templomon, de kijavítására csak egy évtized után kerülhetett sor.[83] Az 1815–16-os években lebontották a nyugati oromfalat, a diadalívet, a keleti oldal boltíveit, egy szintbe hozták a templomhajó és a szentély magasságát, felszámolták a szentélylépcsőt, valamint megépült egy új szószék, amelynek maradványait a mai alatt találtuk meg, és a déli oldalon álló portikusz. Az átalakítással egyidőben teljes egészében felújították a templom tetőszerkezetét. Utóbbi munkálatoknak a tető két gerendájának felirata,[84] valamint a portikusz bádogvitorlája[85] állít emléket. Az újravakolt templom belsejében, a vakolat leverése nyomán és a nyugati oromfal bontásából származó törmelék felhasználásával mintegy 0,40 méterrel emelték meg a padlószintet.

VI. periódus *(25. tábla, 6).* Az 1834-es év újabb átalakításokat hozott. Ekkor lebontották a szószéket és helyébe építették – feltehetőleg a nemrég felújított sepsiárkosi unitárius templom új szószéke által ihletve – a ma is létező utódját. A szószékbe való feljárást az északi falba nyitott fél-csigalépcsővel oldották meg, amelynek beépítése érdekében a templom északi oldalán a központi támpillérek közé köpenyfalat emeltek. Ugyancsak ekkorra tehető a mai karzat átalakítása,[86] valamint a karzatfeljáró külső lépcsőjének és ajtajának megépítése.

Jelentősebb, de a templom szerkezetén lényegében nem változtató munkálatokra került sor 1928-ban,[87] amikor újravakolták a templombelsőt (ennek során szabadították ki az elfalazott sekrestyeajtót és szentségtartó fülkét), valamint a kutatás megkezdésekor mért szintre hozták a templom padlóját.

A sepsiszentkirályi unitárius templom régészeti kutatása során a felszínre került egy szokatlan kialakítású, a középkori sablonoktól részben eltérő templom, amelynek újkori átalakításai során is számos egyedi, vidékünkön máshol nem található megoldást alkalmaztak. A feltárás során számos korábbi kijelentést (pl. a templom 15. századi keltezése), igaz, sokkal árnyaltabb formában, megerősítettünk, míg másokat (pl. a „várfal" és a torony egyidejű, korai építését, a fal erődítmény jellegét) megcáfoltuk.

Bordi Zsigmond Lóránd – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; bordilorand@yahoo.com

[79] *SSzKUEJ,* I, 17.
[80] FARKAS József 1879, 3.
[81] TÜDŐS S. Kinga 1995, 174 alapján.
[82] Dézsi Sámuel illyefalvi iskolamester verse 1765-ből, közölve ORBÁN Balázs 1869, 32–34.
[83] *SSzKUEJ,* I, 124, 127, 132.
[84] „*ANNO 1816-BAN ÉPÍTTETE: AZ SZENT KIRALYI UNITARIA EKLA*".
[85] „*KIS J/1816*".
[86] A karzat környékén megmaradt középkori freskómaradványok jelzik, hogy 1815–16-ban nem került sor a karzat felújítására, ugyanis ha ez ekkor megtörtént volna, a templom többi freskójához hasonlóan a vakolat leverése során ezek is megsemmisülnek.
[87] *SSzKUEJ,* II, 65–72.

Irodalom

EOt, II = *Erdélyi Okmánytár,* II, 1301–1339 (közzéteszi: Jakó Zsigmond), Budapest, 2004.
EFKK, I = *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei,* I, (Erdélyi Történelmi Adatok, VII. 3). 1569–1602 (közzéteszi: Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó), Kolozsvár, 2005.
MOL, F1-LR = Magyar Országos Levéltár F 1, *Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Libri regii.*
SSzKUEJ, I = *A sepsiszentkirályi unitárius egyházközség jegyzőkönyve, 1789–1853,* (kézirat a sepsiszentkirályi egyházközösség levéltárában).
SSzKUEJ, II = *A sepsiszentkirályi unitárius egyházközség jegyzőkönyve,* 1926–1937, (kézirat a sepsiszentkirályi egyházközösség levéltárában).
SzOkl, II-IV = *Székely Oklevéltár,* I–IV (szerk.: Szabó Károly), Kolozsvár, 1876–1895.
SzOkl Ús, IV-VIII = *Székely Oklevéltár*, Új sorozat, IV–VIII (közzéteszi: Demény Lajos), Kolozsvár, Marosvásárhely, 1998–2006.

*

BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd
1999 A kézdialbisi református templom régészeti kutatása, *Acta (Siculica)* 1998/1, 253–262.
BENKŐ Elek
2002 *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*, Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.
BENKŐ József
1999 *Transsilvania Specialis*, I–II (közzéteszi: Szabó György), Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár.
BINDER Pál – CSEREY Zoltán
1991 Településeink (29). Sepsiszentkirály, *Háromszék*, 484. szám, 1991. okt. 18.
CSÁKI Árpád
2009 Adatok a kálnoki református templom történetéhez, *Acta Siculica 2009*, Székely Nemzeti Múzeum, 283–290.
DÁVID László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
FARKAS József
1879 *A sepsiszentkirályi unitárius egyház*, (kézirat a sepsiszentkirályi unitárius egyházi levéltárban).
GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDY SEBESTYÉN József
1995 *Székelyföldi vártemplomok*, Tájak–Korok–Múzeumok Kiadó, Budapest.
HÓMAN Bálint – SZEGFŰ Gyula
1939 *Magyar történet*, IV, Budapest.
JANITSEK Jenő – HÁRI Gyula
2000 *Sepsiszentkirály helynevei* (*Magyar Névtani Dolgozatok*, 167), Budapest.
KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor
2010 *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*, Semmelweis Kiadó, Budapest.
KEÖPECZI SEBESTYÉN József
1940 *A Cenk-hegyi Brassovia vár temploma* (*Erdélyi Tudományos Füzetek*, 121), Kolozsvár.
KONDOROSY Szabolcs
2007 Cseréppipák a budai Felső Vízivárosból, *Budapest Régiségei*, XLI, 249–280.
2008 A szegedi vár pipái, I, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Etnographica,* 6, 331–364.
KOVÁCS Béla
1963 A Dobó István Vármúzeum cseréppipái, *Az Egri Múzeum Évkönyve*, I, 235–262.
LÉSTYÁN Ferenc
2000 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, I–II, Római Katolikus Érsekség, Gyulafehérvár.
ORBÁN Balázs
1869 *Székelyföld leírása történeti, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból* III, *Háromszék,* Pest.
2002 *Kiegészítések a Székelyföld leírásához,* I, *Háromszék*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
PÁLMAY József
1900 *Udvarhely vármegye nemes családjai*, Székelyudvarhely.
1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy.
SZÉKELY Sándor
1839 *Unitária vallás történetei Erdélyben*, Kolozsvár.
SZENTE B. Levente
2009 Agyagpipák a régi Keresztúr-fiúszék területéről, *Molnár István Múzeum Kiadványai* 1. *Kutatások a Nagy-Küküllő felső folyása mentén*, Molnár István Múzeum, Székelykeresztúr, 261–272.
TÜDŐS S. Kinga
1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században (Háromszéki templomvárak)*, Püski Kiadó, Budapest
2002 *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században,* Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
ZSIROS Tibor
2000 *A Kárpát-medence szeizmicitása és földrengésveszélyessége. Magyar földrengés katalógus (456–1995)*, MTA GGKI, Budapest.

Cercetări arheologice la biserica unitariană din Sâncraiu (jud. Covasna)

(Rezumat)

Cercetările arheologice efectuate în cursul anilor 2008-2009 la biserica unitariană din Sâncraiu (jud. Covasna), au avut ca rezultat o serie de descoperiri, care duc la o mai bună înțelegere a arhitecturii ecleziastice din regiune.

În cursul cercetării a fost stabilit raportul dintre biserică, zidul de incintă şi turnul clopotniță, stabilindu-se faptul că ansamblul nu se încadrează în categoria bisericilor fortificate, turnul fiind mai timpuriu decât zidul.

În suprafețele deschise în exteriorul bisericii au ieşit la lumina zilei pe latura estică vestigiile absidei semicirculare, respectiv pe latura nordică o sacriste şi osuarele diferitelor faze de construcție.

În interiorul bisericii a fost dezvelită baza altarului, partea inferioară, zidită a uşii sacristiei, treapta absidei, latura sudică – demolată – a arcului de triumf, baza amvonului din deceniul al doilea al secolul al XIX-lea, treptele de piatră interioare aferente uşii de pe latura estică, respectiv o zidărie de piatră, al cărei rol nu a putut fi determinat, aflată în colțul sud-vestic.

Materialul arheologic descoperit (3 monede, cuie, două ornamente de carte din cupru, fragmente din geamuri rotunde, două vase de lut întregi, îngropate sub nivelul de călcare din secolul al XVIII-lea, fragmentele unei pipe de lut ars), alături de valoarea lor intrinsecă, datează diferitele faze de transformare a locaşului de cult. Un număr mare de fragmente de tencuială pictată cu tehnica *al fresco*, databile pe baza stilului pentru secolul al XV-lea, indică faptul că biserica a fost decorată cu picturi murale în cursul evului mediu.

Pe baza rezultatelor cercetărilor arheologice s-a putut stabili, că pe locul bisericii actuale în cumpăna secolelor XIII-XIV a existat un locaş de cult – dealtfel atestat documentar la 1332 – care în prezent e dispărut în întregime. Acesta era de mici dimensiuni (doar cât partea estică a bisericii actuale), fiind dotat cu o absidă de formă semicirculară, sprijinită de cel puțin un contrafort, şi o sacristie de mici dimensiuni, ataşată de naos.

Această biserică a fost demolată în cursul secolului al XV-lea, şi reconstruită în stil gotic târziu. În cursul reconstrucției s-a ținut cont de planimetria bisericii mai vechi, astfel arcul de triumf a fost amplasat pe locul peretelui vestic al acesteia. Absida poligonală a fost boltită, iar pereții întregului ansamblu au fost decorate cu picturi murale. Biserica cea nouă a continuat să folosească sacristia celei vechi, căreia i-a fost adăugată pe latura vestică un osuar.

În cursul secolului al XVI-lea biserica a suferit noi transformări, osuarul fiind demolat, în locul său construindu-se o adăugire formată din două încăperi, având probabil acelaşi rol.

După reformă, în cursul secolului al XVII-lea au fost demolate încăperile de pe latura nordică, fiind zidită totodată şi uşa sacristiei.

Singura transformare mai importantă a bisericii din cursul secolului al XVIII-lea a fost instalarea podelei de lemn, pe la 1770, dată în jurul căreia au încetat înmormântările din interiorul ei. Tot pentru această perioadă, mai exact pentru începutul secolului poate fi pusă şi ridicarea turnului-clopotniță. Ulterior, probabil în jurul anului 1777, biserica a fost înconjurată de zidul de incintă.

Biserica a fost afectată de cutremurul din anul 1802, dar lucrările de refacere au avut loc abia în perioada 1815-1816 când a fost demolată fațada vestică, arcul de triumf şi boltirea absidei, zidurile acesteia din urmă fiind înălțate la nivelul naosului, biserica primind acoperiş unitar. Cu molozul rezultat din demolări a fost adus la un singur nivel podeaua întregii construcții, ridicându-se de asemenea un nou amvon.

Anul 1834 a adus o serie de noi transformări, construindu-se amvonul actual, împreună cu scara sa de acces în spirală, deschisă în peretele nordic al bisericii.

Ultimele lucrări majore care au afectat biserica au avut loc în anul 1928 când a avut loc o renovare generală a ansamblului bisericii.

Rezultatele cercetărilor arheologice au stabilit că biserica unitariană de la Sâncraiu este un locaş de cult cu o serie de elemente care nu se încadrează în tiparele arhitecturii ecleziastice medievale, şi ale cărei transformări sunt oarecum unice în regiunea noastră.

Archaeological investigations at the Unitarian church of Sepsiszentkirály (Sâncraiu, Covasna County)

(Abstract)

Archaeological researches carried out during 2008–2009 at the Unitarian church from Szentkirály (Sâncraiu, Covasna county) resulted in a series of findings that offer a better understanding of the ecclesiastical architecture of the region.

During the researches the connection between the church, walls of the building and the bell-tower have been determined, revealing that the complex does not fit into category of fortified churches since the tower is older that the walls.

In the open exterior surfaces of the church, in the eastern side, vestiges of a semicircular apse have been revealed, while on the northern side a sacristy and ossuary dating from different construction phases.

Inside the church researches have revealed: the base of the altar, the inferior, walled part of the sacristy's door, the steps of the apse, the south – demolished - part of the triumphal arch, the base of the pulpit dating from the second decade of the 19th century, stone steps of the inferior part of the eastern door as well as a stone wall the purpose of which could not be determined yet, situated in the south-western corner.

The archaeological materials found (3 coins, pins, two cupper book ornaments, fragments of a circular window, two earthenware vessels buried under the walking level dating from the 18th century, fragments of a burnt earth pipe) besides their intrinsic value reveal the different phases of transformation of the church. A great number of fragments belonging mural paintings realized with *al fresco* techniques, dating from the 15th century according to their style, indicate that the church used to be decorated with mural paintings during the Middle Age.

The results of archaeological researches have revealed that on the site of the actual church there used to be another sanctuary at the turning of the 13-14th century – documented in 1332 – which has totally disappeared by now. It was a small church (as small as the eastern side of he actual church), with a semicircular apse, sustained by at least one buttress and a small sacristy attached to nave.

This church was demolished during the 15th century and rebuilt in late Gothic style. During the reconstruction the builders have taken in consideration the planimetry of the older church, so that the triumphal arch was built in the place of the former's western wall. The polygonal apse was arched and the walls of the whole complex were decorated with mural paintings. The new church continued to use the old sacristy, to which an ossuary was added on the western side.

During the 16th century the church underwent further modifications, the ossuary being demolished and an attachment with two chambers was built into its place, probably for the same role.

After the Ecclesiastical reform, during the 17th century the rooms of the northern side were demolished and the door of the sacristy was built.

The only important transformation of the church in the 18th century was the laying of the wooden floor, around 1770, from which date the interior burials ceased. The bell tower must have been built at the beginning of the same century. Later, probably in the year 1777 the church was enclosed with a stone wall.

The church has been affected by the 1802 earthquake, but the renovation works had been done only in 1815–1816, when the western façade, the triumphal arch, and the bolted apse were demolished, the walls of the latter being elevated to the nave level, and the church got an even roof. With the rubbish resulted from the demolitions the floor was evenly levelled in the whole building, and a new pulpit was installed.

The year 1834 brought a series of transformations; the actual pulpit was built together with its spiralled staircase in the northern wall of the church.

The latest major changes affecting the church took place in1928 when the whole building of the church was renovated.

Archaeological researches have proven that the Unitarian church from Sepsiszentkirály is a church with a series of elements that do not fit into the medieval ecclesiastical architecture patterns and that its transformations are quite unique in our region.

1

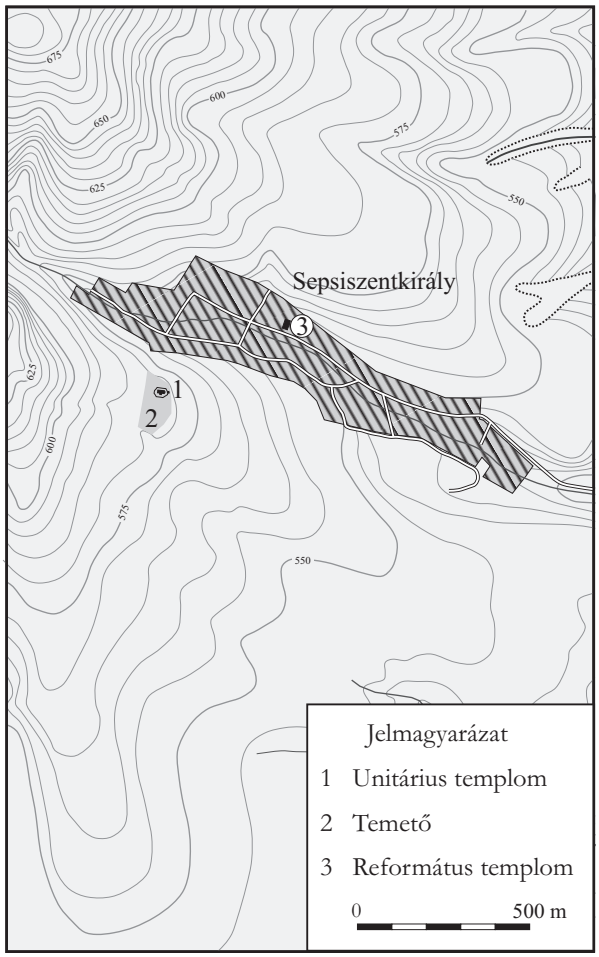

2

3

1. tábla 1. Sepsiszentgyörgy–Illyefalva térség; 2. Sepsiszentkirály és környéke (1. Unitárius templom; 2. Unitárius temető; 3. Református templom); 3. Sepsiszentkirály az első katonai felmérésen (1769–1773)

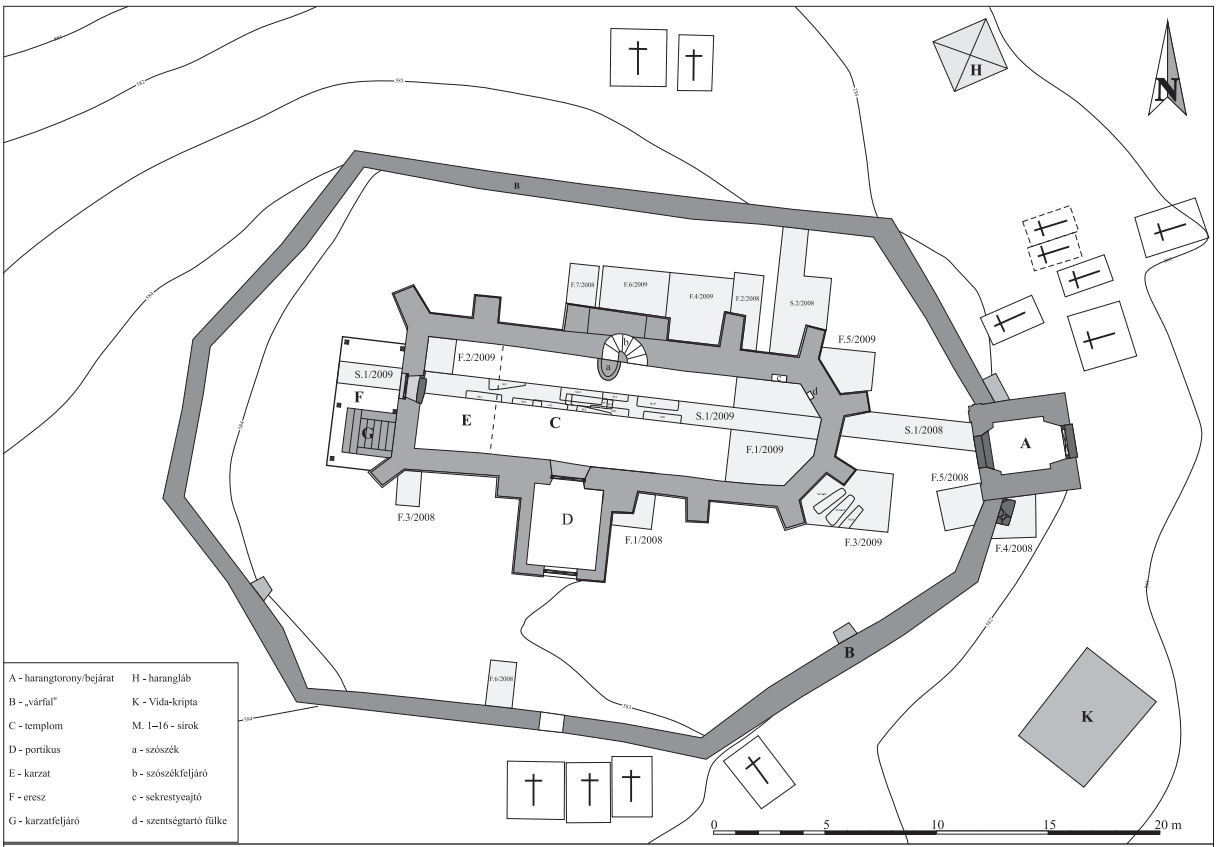

1

2

3

2. tábla 1. A templom alaprajza a kutatási felületekkel és szelvényekkel; 2. A műemlékegyüttes déli látképe; 3. A templomtorony a főbejárattal

1

2

3

4

5

6

7

8

3. tábla 1. A templom keleti oldala; 2. Az elfalazott sekrestyeajtó és a szentségtartó; 3. A szószék és feljárata; 4. A szószékfeljáró falköpenye; 5. Karzat a templom nyugati oldalán; 6. A karzatfeljáró és az eresz; 7. A portikusz; 8. A „várfal" leomlott szakasza (nyíllal jelölve a beépített gerenda nyoma)

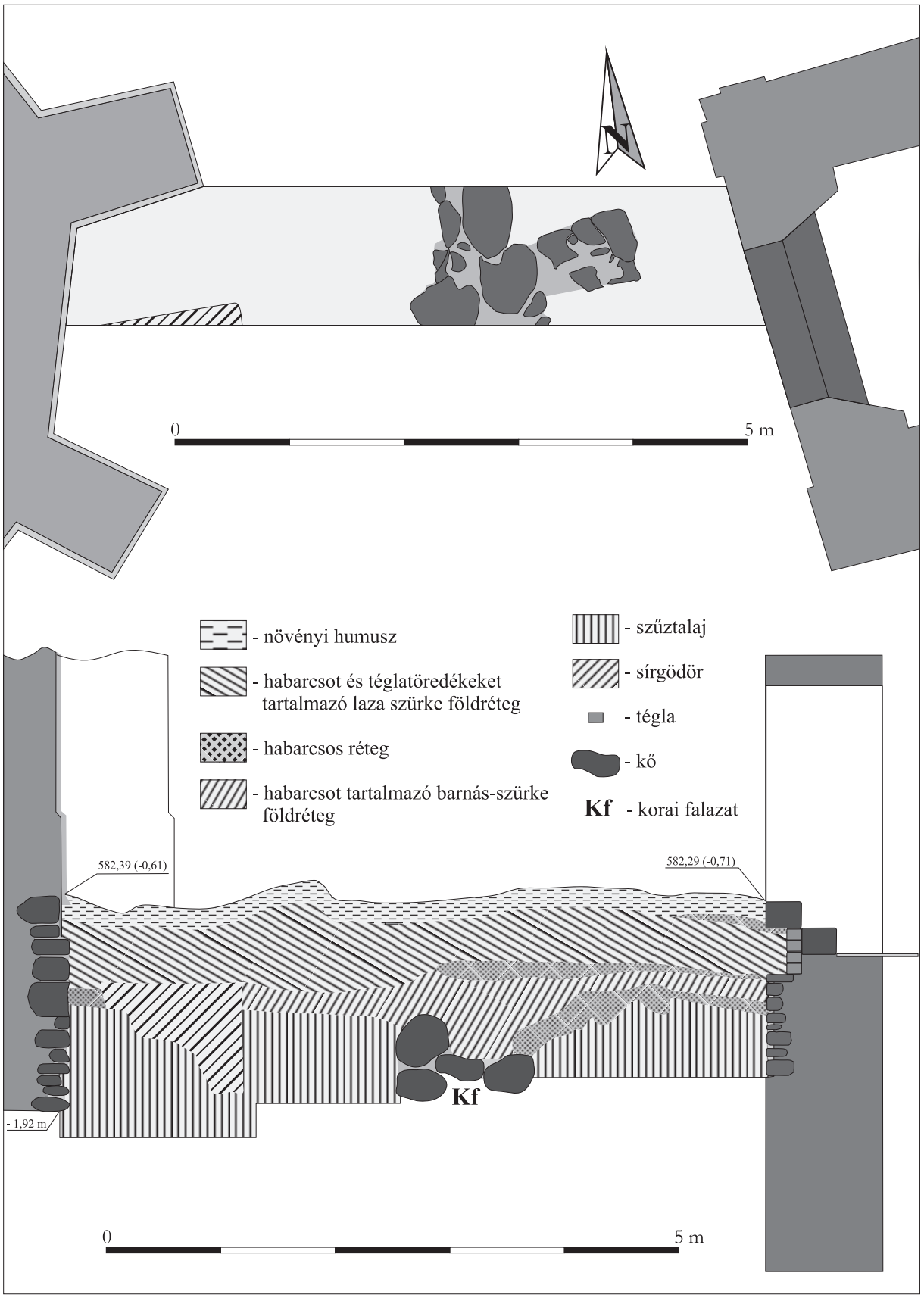

4. tábla 1. Az S1/2008 szelvény felületi rajza; 2. Az S1/2008 szelvény déli falának metszetrajza

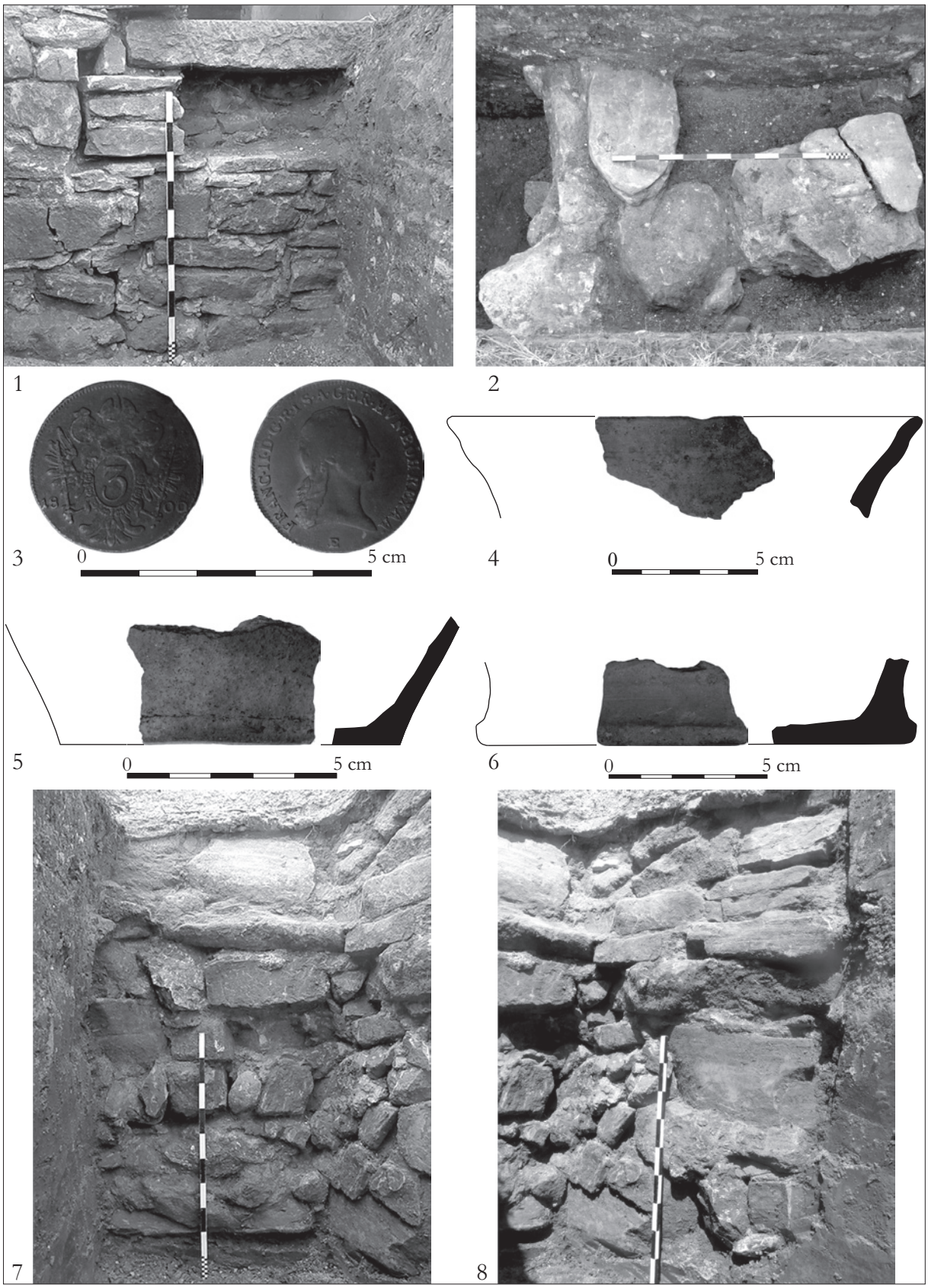

5. tábla 1. A bejárat az átalakítások nyomaival; 2. A korai templom falmaradványa; 3. Háromkrajcáros érme; 4–6. Cserépedény-töredékek; 7. A templom keleti falának alapja; 8. Az északkeleti támpillér alapja

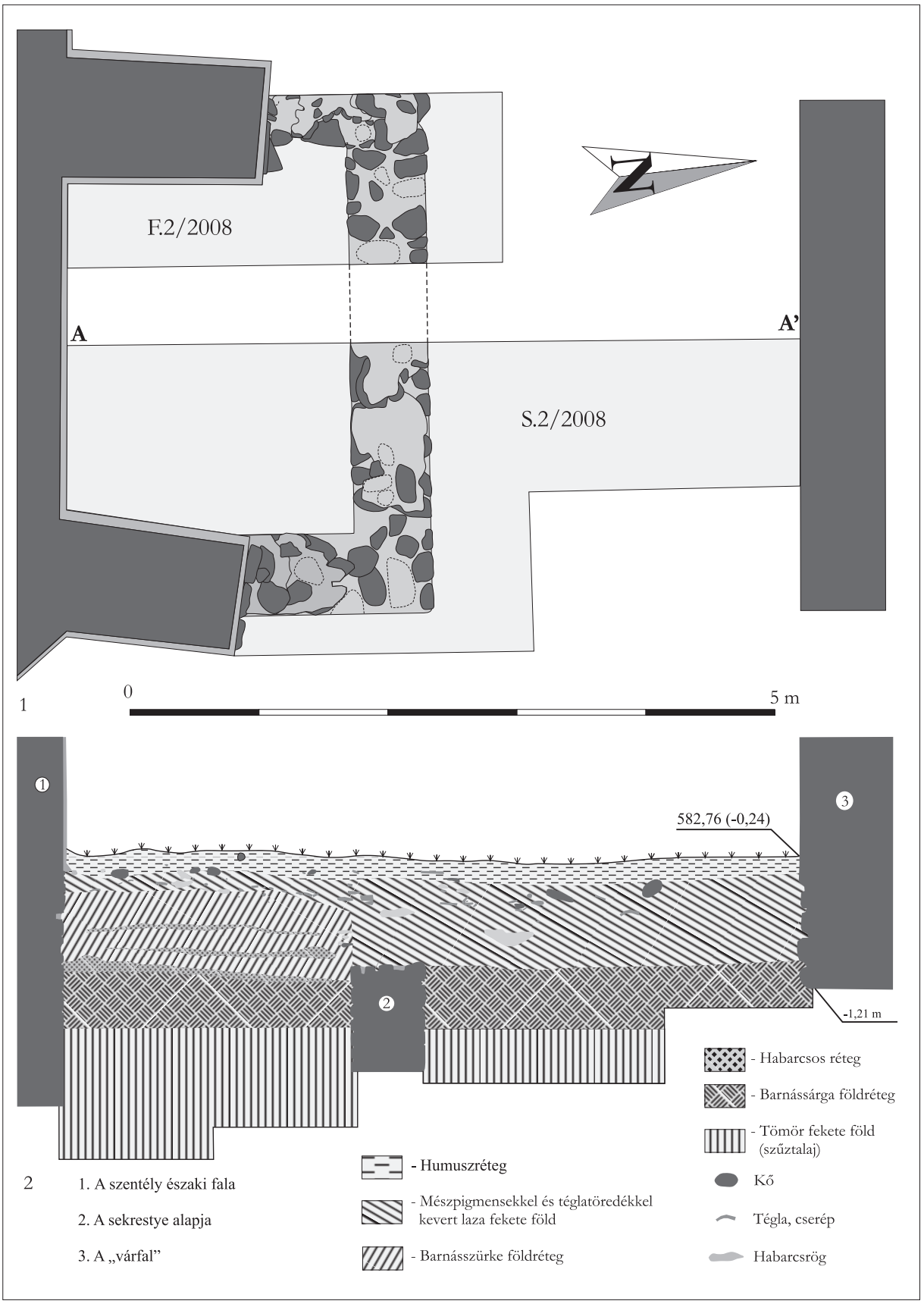

6. tábla 1. Az S.2/2008 szelvény és az F.2/2008 felület alaprajza; 2. A szelvény nyugati falának metszetrajza

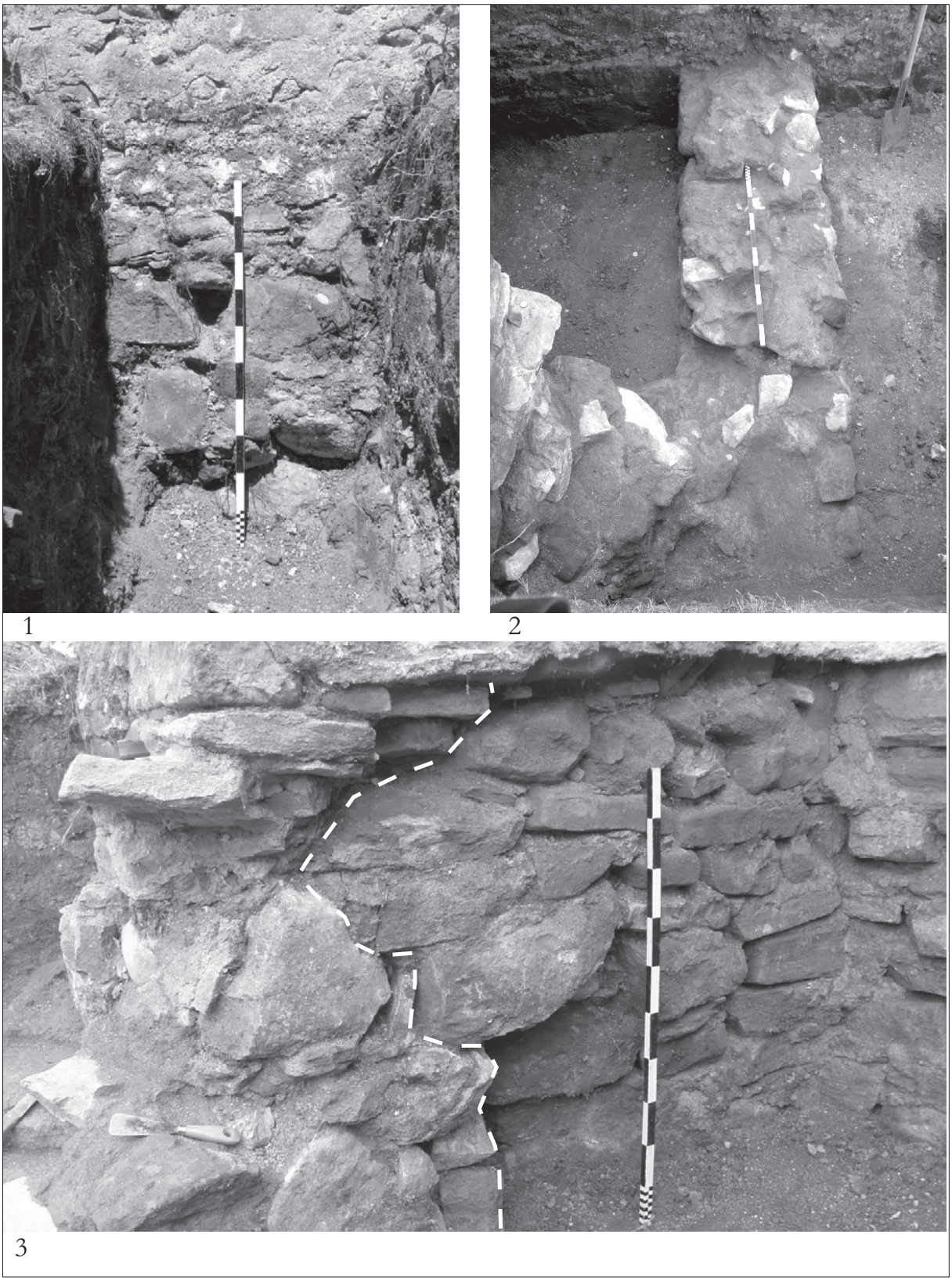

7. tábla 1. A „várfal" alapja az S.2/2008 szelvényben; 2. A lebontott sekrestye északi oldala; 3. Falszövet-szakadás a támpillér alapjának falában

1

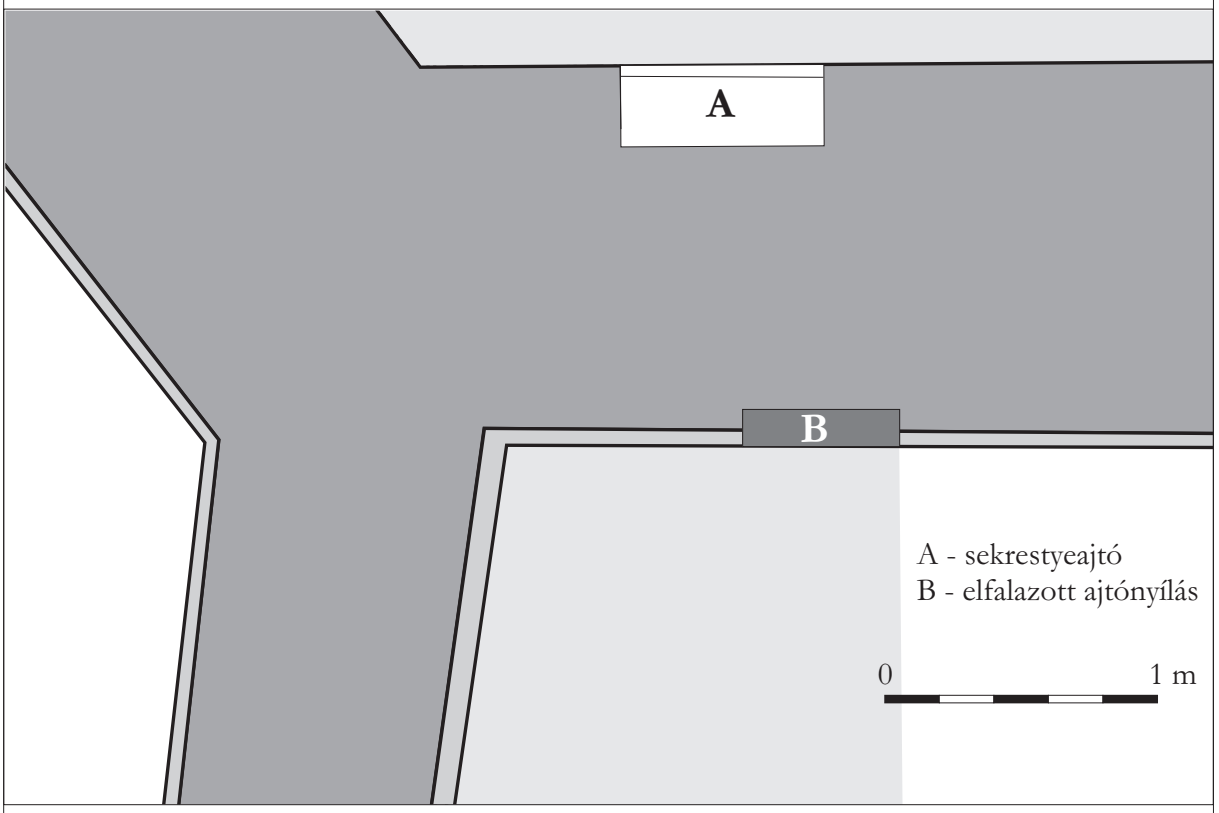

2

8. tábla 1. Elfalazott ajtónyílás a templom északi falán; 2. A sekrestyeajtó és az elfalazott ajtónyílás viszonya

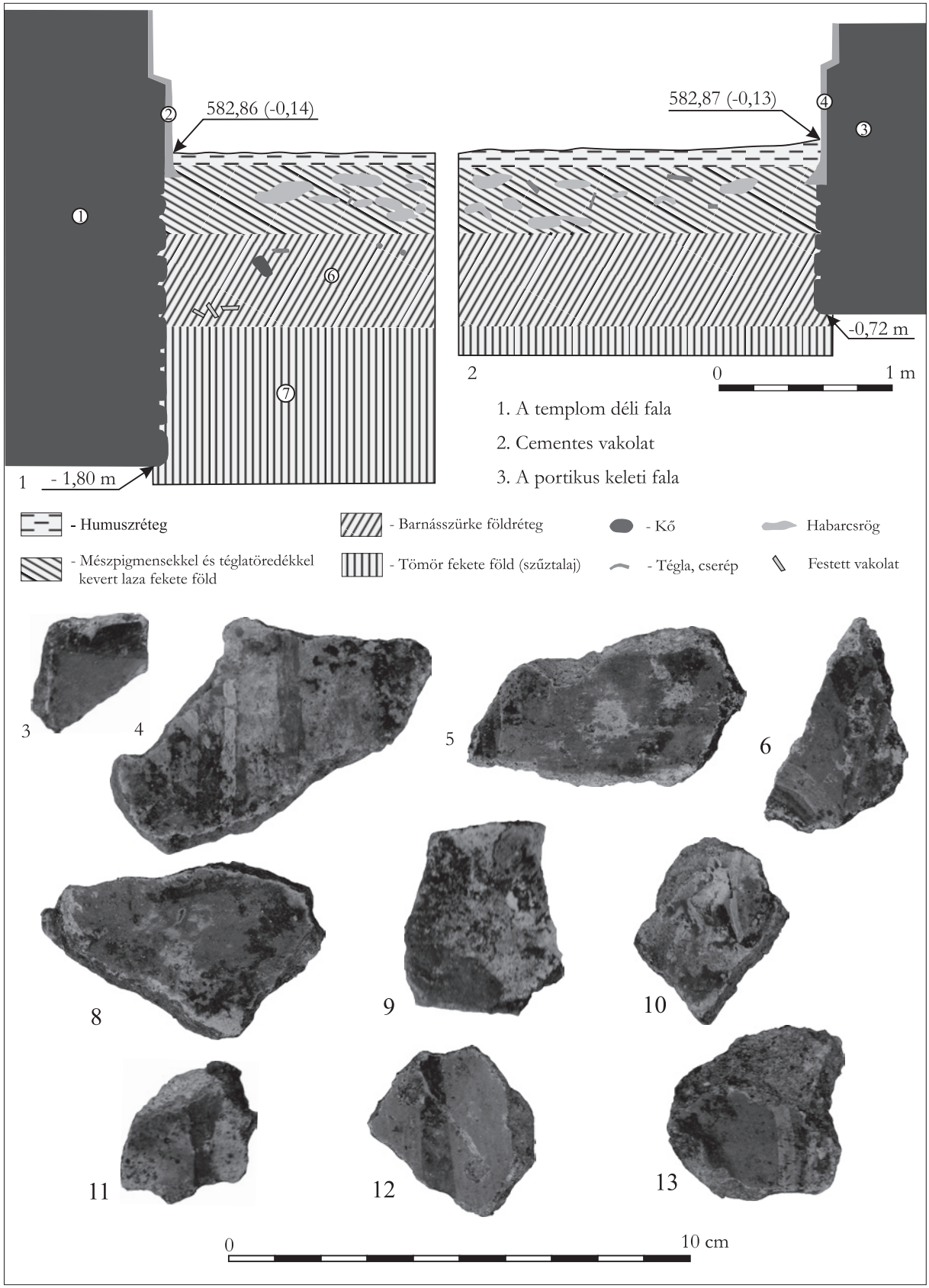

9. tábla 1. Az F.1/2008 felület keleti falának metszetrajza; 2. Az F.1/2008 felület déli falának metszetrajza; 3–13. Festett vakolattöredékek az F.1/2008 felületből

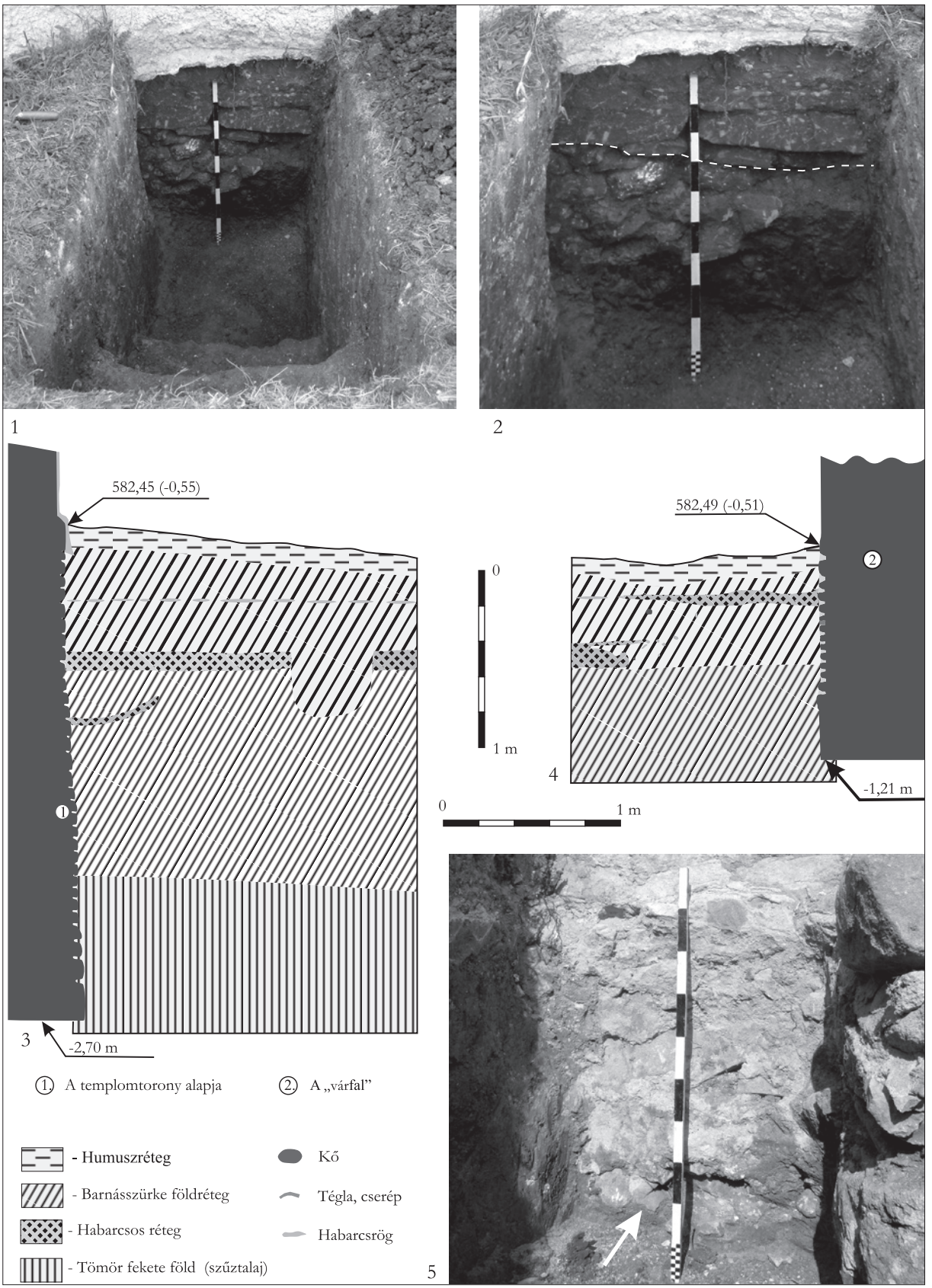

10. tábla 1. Az F.3/2008 felület; 2. A templom alapozása az F.3/2008 felületben; 3. Az F.4/2008 felület keleti falának metszetrajza; 4. Az F.4/2008 felület déli falának metszetrajza; 5. A „várfal” alapja a F.4/2008 felületben (a tetőcserép nyíllal jelölve)

1

2

3

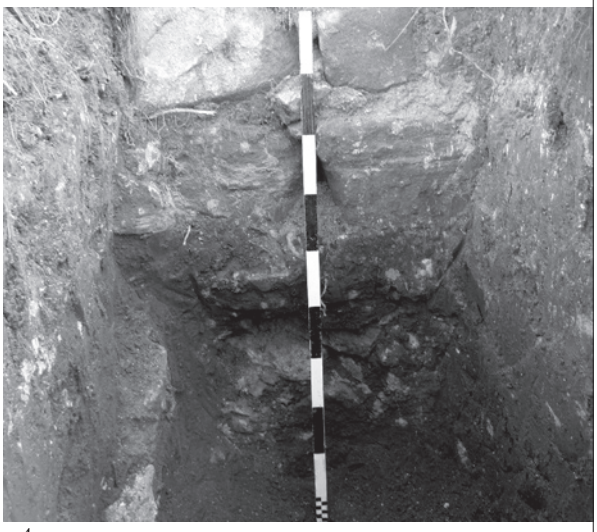

4

5

11. tábla 1. Falazatmaradvány az F.4/2008 felületben; 2. A kibontott F.5/2008 felület; 3. Rétegződés az F.6/2008 felületben; 4. A „várfal" alapja az F.6/2008 felületben; 5. Falmaradványok és alapozások az F.7/2008 felületben (1. A szószék köpenyfala; 2. Támpillér; 3. A csonttár falának maradványa)

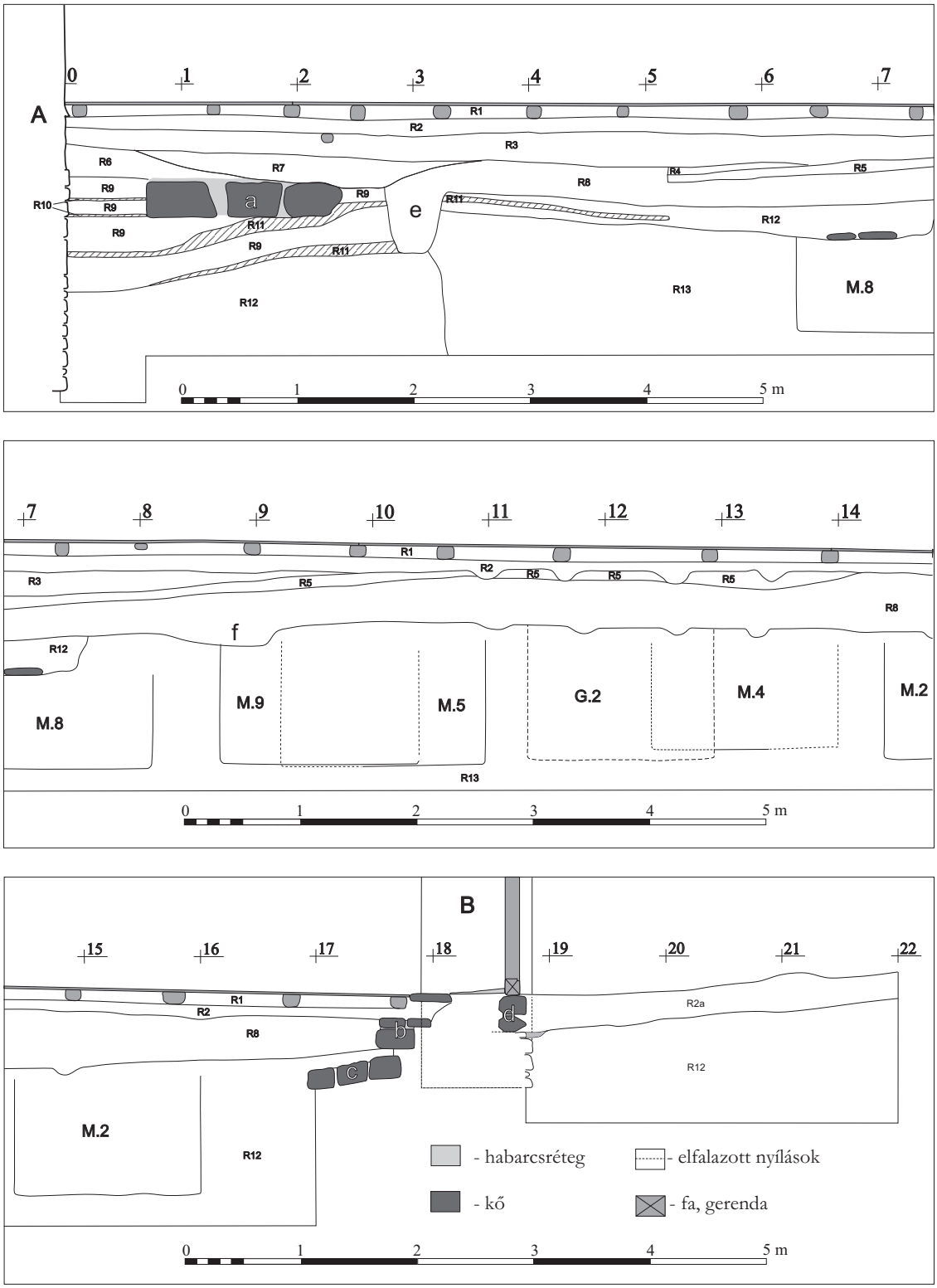

12. tábla Az S.1/2009 szelvény metszetrajza (Jelmagyarázat: R1 – homok és szuvat; R2 – szuvat (levert vakolat); R3 – tégla és tetőcserép-töredékekkel kevert szuvat; R4 – szétmorzsolódott téglákból álló réteg; R5 – morzsalékos fekete föld; R6 – téglával kevert szuvat; R7 – szuvatréteg, benne freskótöredékek; R8 – köveket és kőlenyomatos habarcsrögöket tartalmazó szuvatréteg; R9 – barnásfekete föld; R10 – döngölt agyag (padlószint); R11 – sárgásbarna, morzsalékos habarcsréteg; R12 – fekete föld (szűztalaj); R13 – laza fekete föld (sírbetöltés); R2a – habarcsot és téglatöredékeket tartalmazó laza szürke földréteg; A – a templom keleti fala; B – a templom nyugati fala; a – oltár alap; b – 19. századi küszöb; c – 17–18. századi küszöb; d – elfalazott és megemelt ajtóküszöb; e – a kibontott szentélylépcső helye; f – a lebontott diadalívlépcső helye)

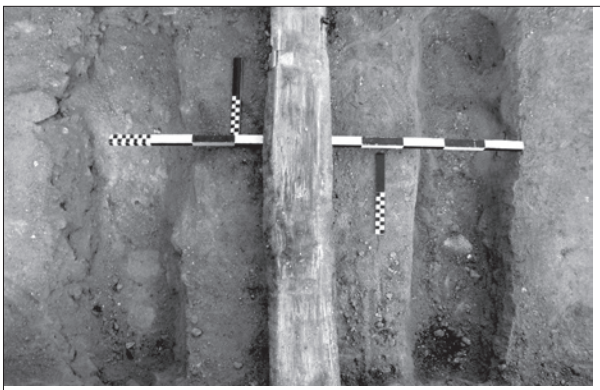

1

2

3

4

5

6

7

8

13. tábla 1. Talpgerenda lenyomata az R2 réteg felszínén; 2. A töltésrétegből előkerült bádogvitorla; 3. 1760-as veretű egykrajcáros érme; 4. Lépcső a nyugati bejárat mellett; 5. Az oltár alapjának maradványai; 6. Talpgerendák lenyomata az R13 réteg alatt; 7. 1764-es veretű 1 greschl-es érme; 8. Lépcső az R13 rétegből

1

2

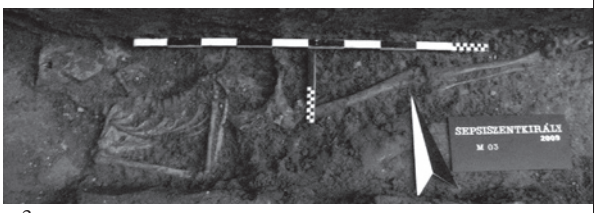

3

4

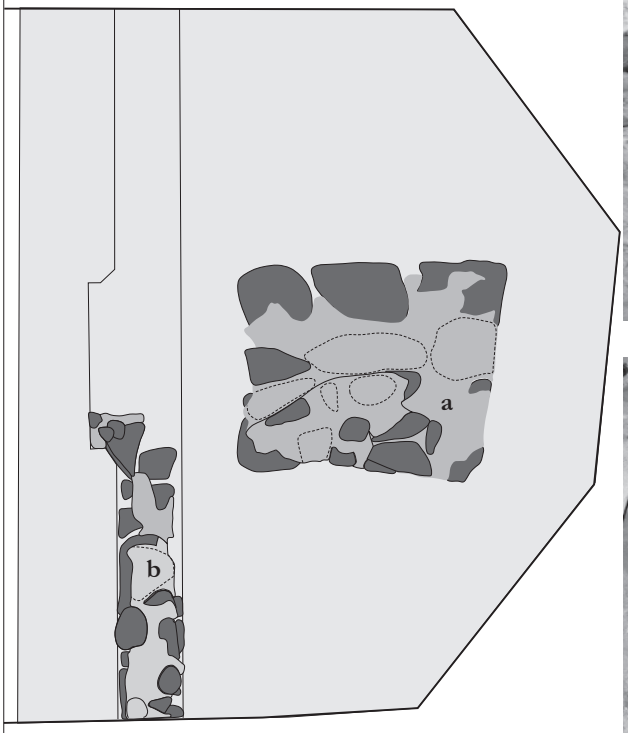

5

6

7

14. tábla 1. A templom nyugati falának alapja és az elfalazott ajtónyílás; 2. A 2. sír; 3. A 3. sír; 4. Az 5. sír; 5. Az F.1/2009 felület alaprajza; 6. Az F.1/2009 felület a kibontás után; 7. Az F.2/2009 felület a kibontás után

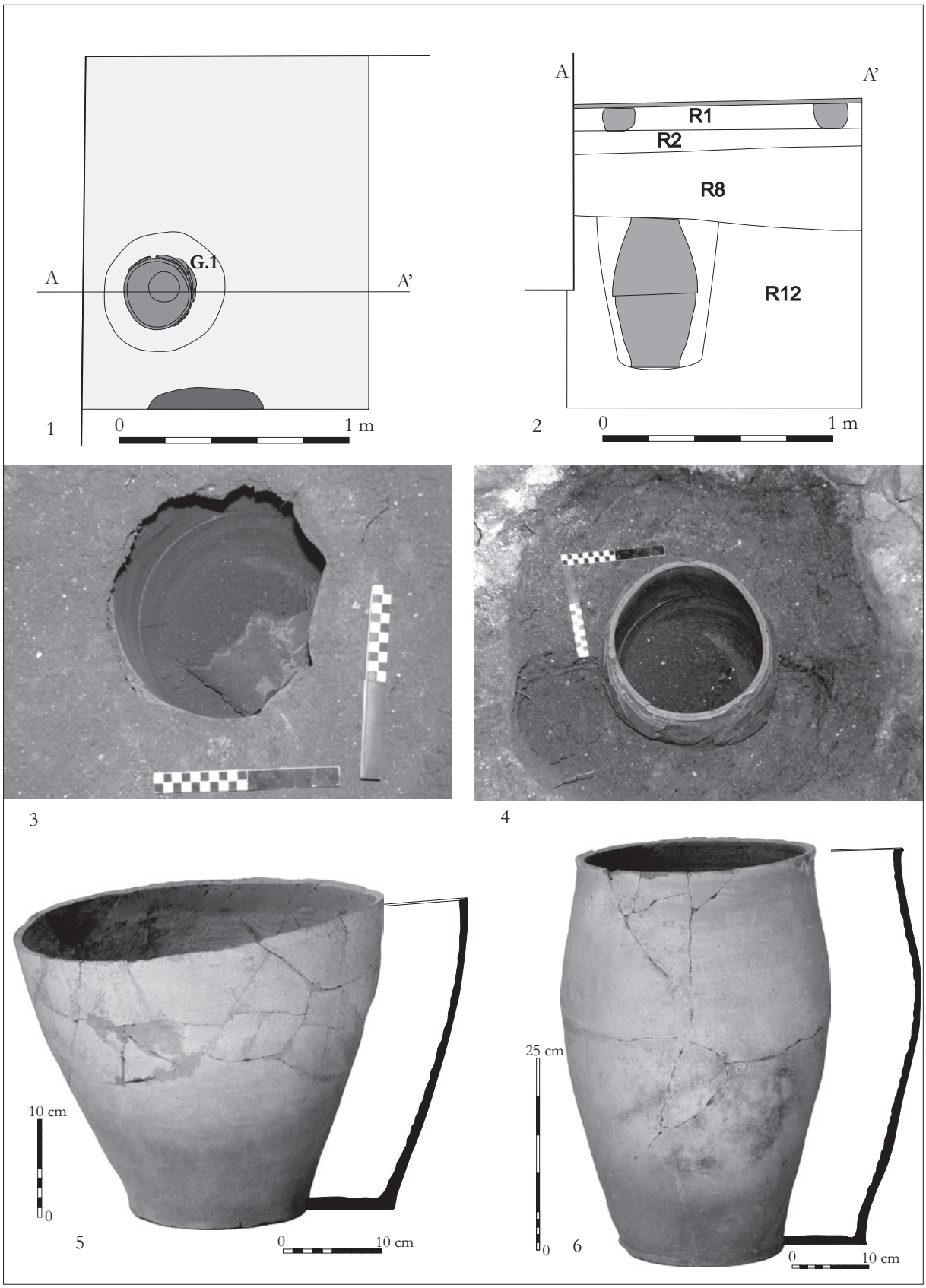

15. tábla 1. Az F.2/2009 felület alaprajza; 2. Az F.2/2009 felület metszetrajza;
3. A G.1 gödör és az edények az előkerülés pillanatában; 4. A G.1 gödör kibontás közben; 5. A felső edény; 6. Az alsó edény

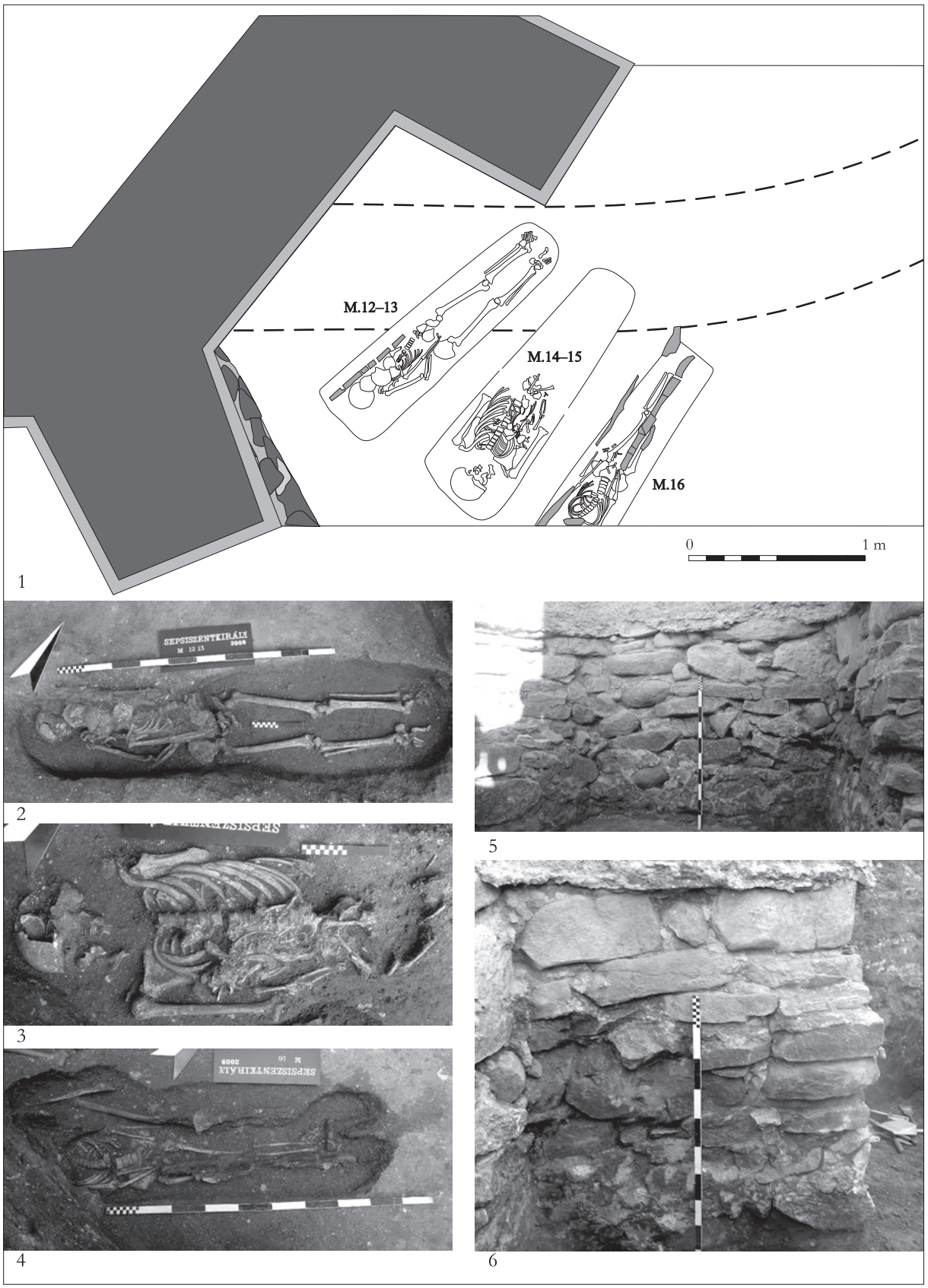

16. tábla 1. Az F.3/2009 felület alaprajza (a kibontott korai szentély alapozása szaggatott vonallal jelölve); 2. A 12. és 13. sír; 3. A 14. és 15. sír; 4. A 16. sír; 5. A templom alapja az F.3/2009 felületben; 6. Támpillér alapja az F.3/2009 felületben

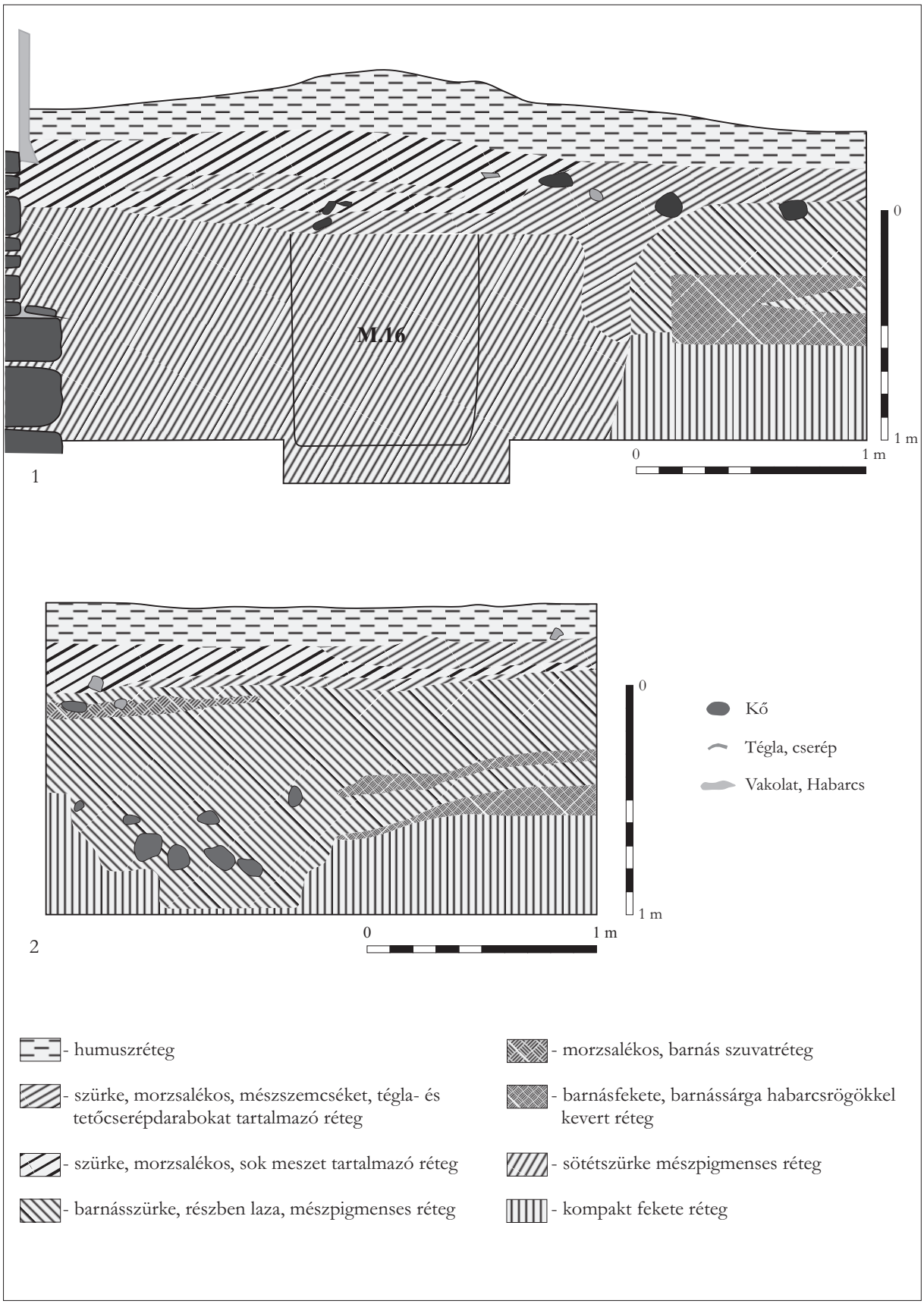

17. tábla Az F.3/2009 felület metszetrajzai (1. déli fal; 2. keleti fal)

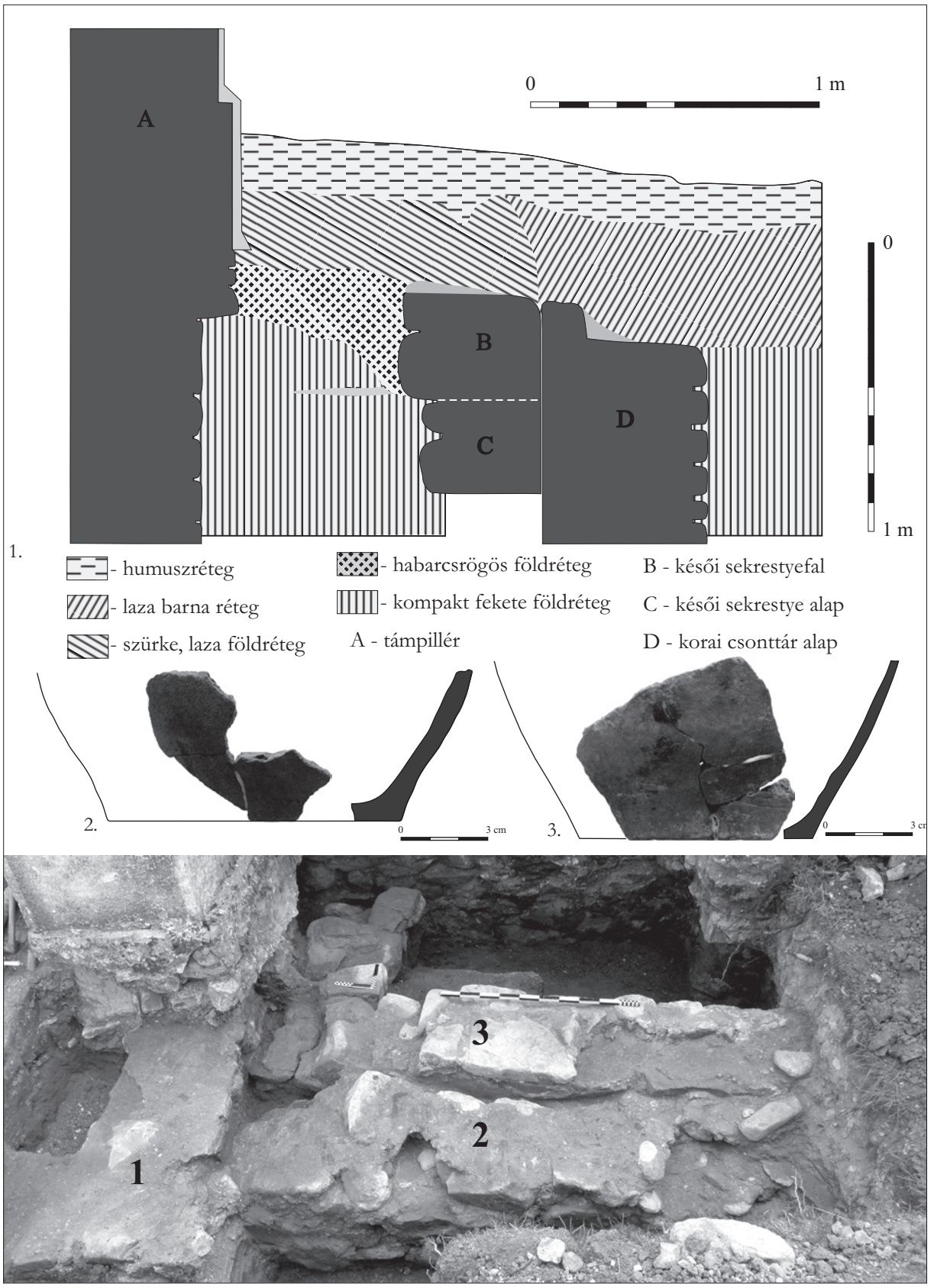

18. tábla 1. Az F.4/2009 felület metszetrajza; 2–3. Kerámialeletek a felületben;
3. Falmaradványok az F.4/2009 felületben (1. sekrestye; 2. korai csonttár; 3. késői csonttár)

1

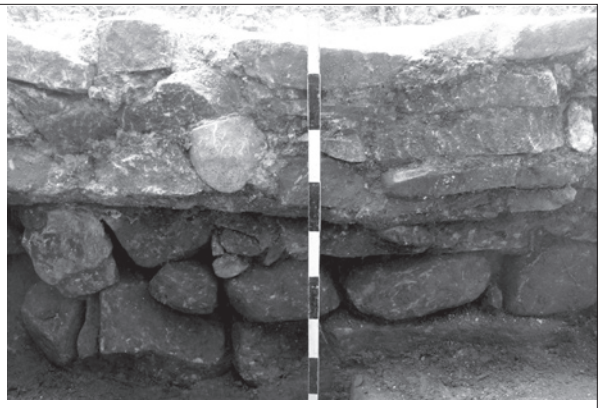

2

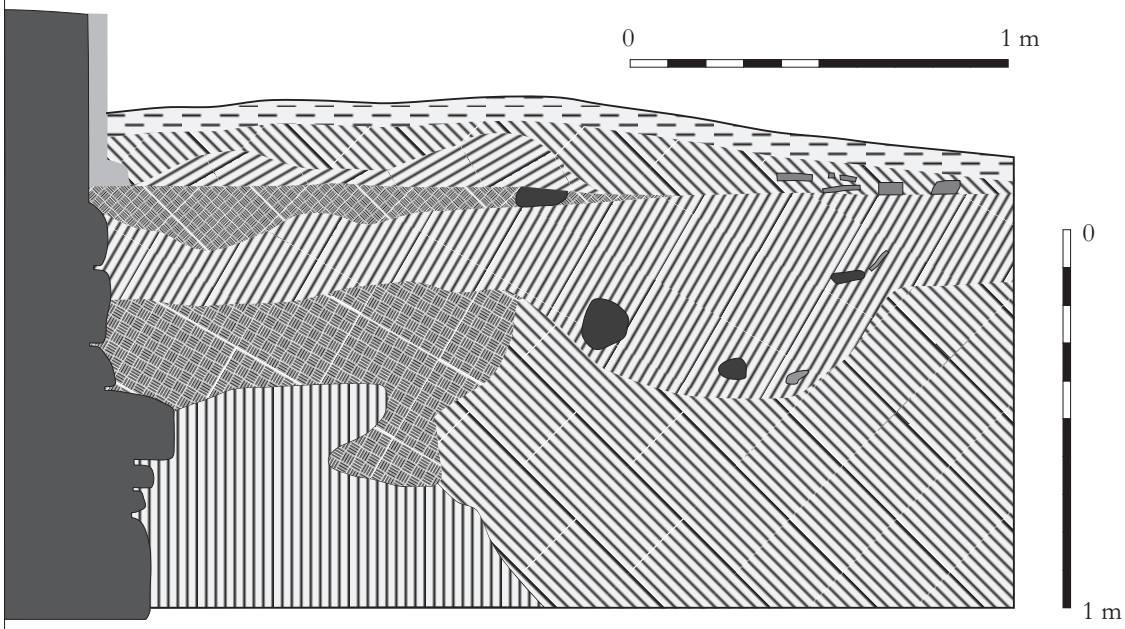

3

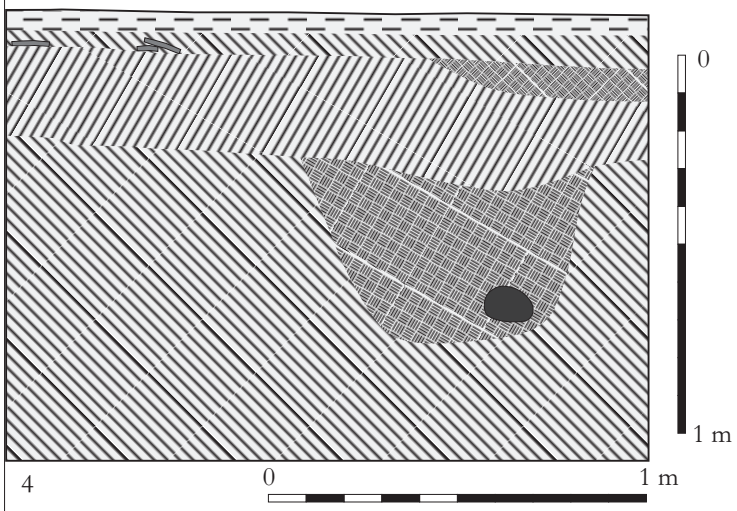

4

- humuszréteg
- morzsalékos, mésszemcséket, tégla- és tetőcserépdarabokat tartalmazó réteg
- morzsalékos, sok meszet tartalmazó réteg
- morzsalékos, barnás szuvatréteg
- barnásszürke, laza, mészpigmenses réteg
- barnás habarcsrögökkel kevert réteg
- sötétszürke mészpigmenses réteg
- kompakt fekete réteg
- tégla, cserép
- kő

19. tábla 1. A késő csonttár falának csatlakozása a templomfalhoz; 2. A késő csonttár falának alapozása; 3. Az F.5/2009 felület északi falának metszetrajza; 4. Az F.5/2009 felület keleti falának metszetrajza

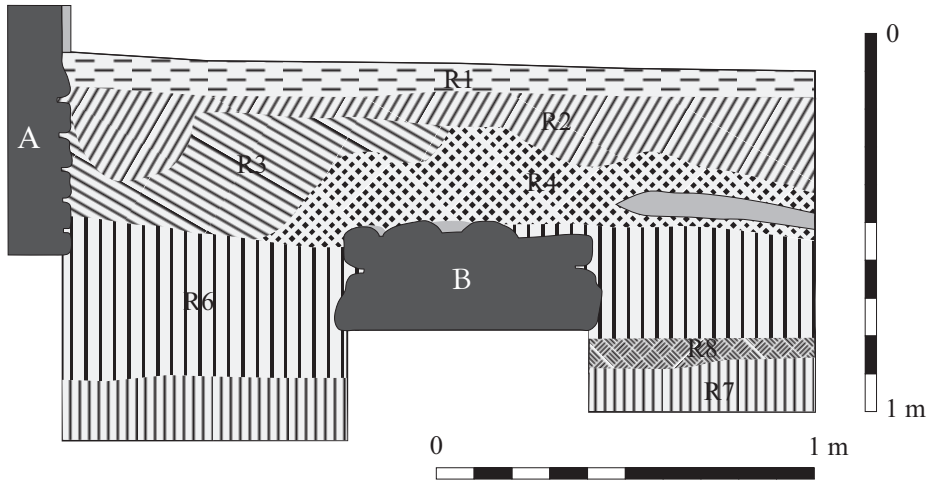

- humusz
- laza barna réteg
- szürke, laza réteg
- habarcsrögös földréteg
- habarcsos réteg
- kompakt barnásfekete földréteg
- kompakt fekete földréteg
- barnás habarccsrögös réteg

A - szószék köpenyfal

B - késői csonttár

1

2

20. tábla 1. Az F.6/2009 felület metszetrajza. 2. Falazatok a templom északi oldalán (1. a templom alapja; 2. a támpillér alapja; 3. A szószék köpenyfala; 4. A korai csonttár falmaradványai; 5. A késői csonttár falmaradványai; 6. A késői csonttár keleti helyisége; 7. A késői csonttár fala; 8. A késői csonttár nyugati helyisége)

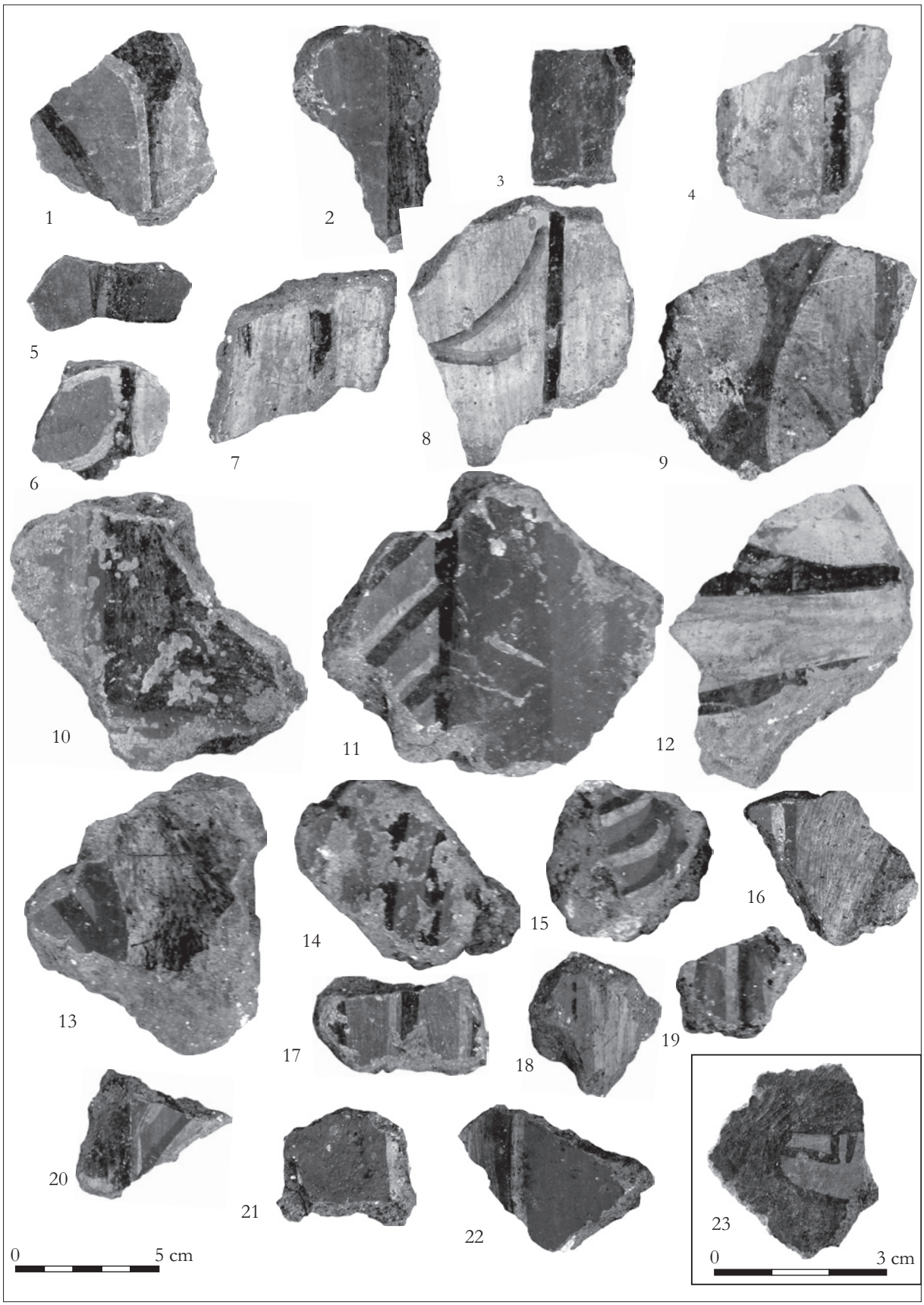

21. tábla Freskótöredékek

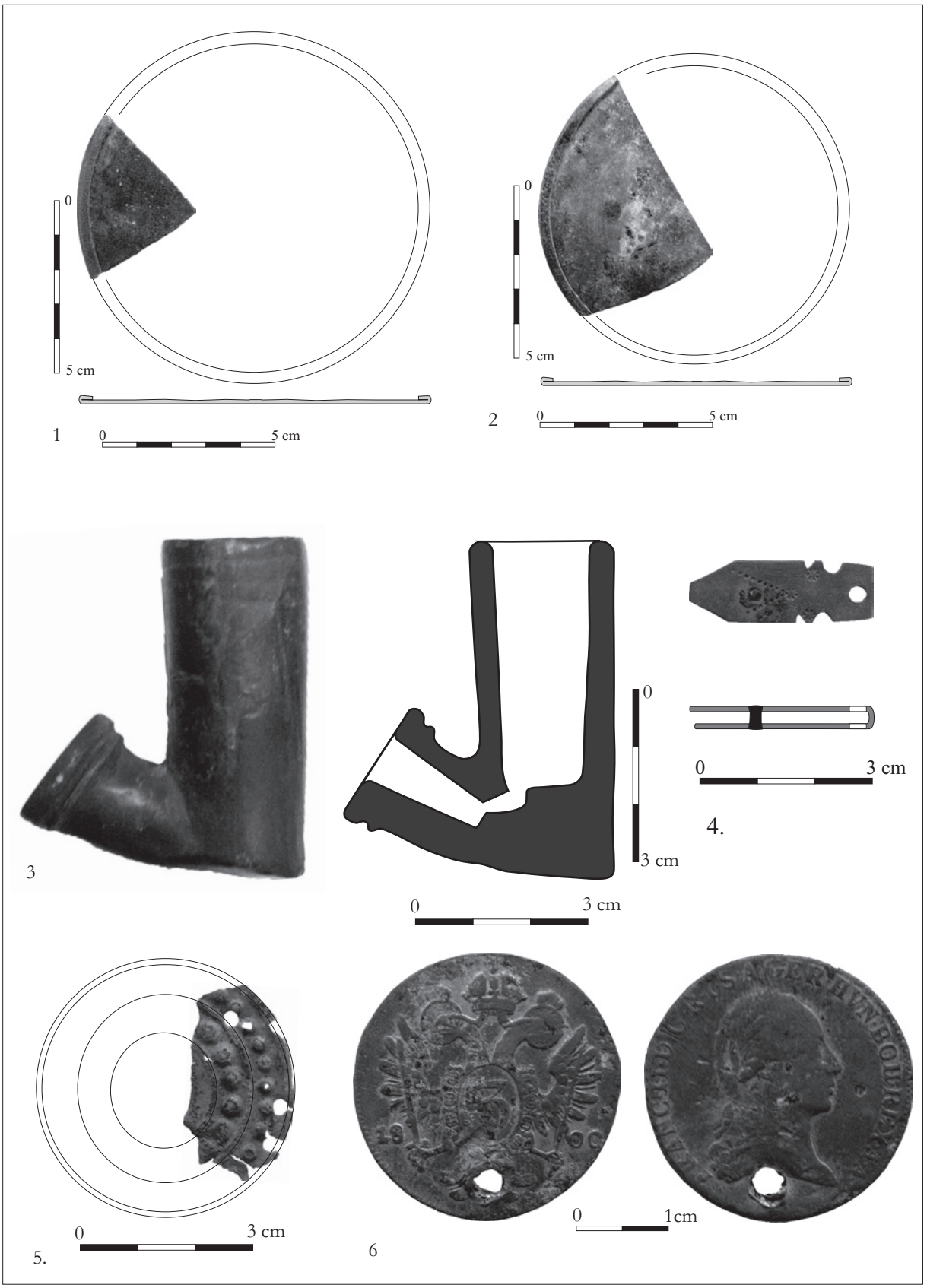

22. tábla A töltésrétegek elhordása során előkerült leletek: 1–2. Ablaküveg; 3. Agyagpipa; 4–5. Vörösréz veretek; 6. Háromkrajcáros érme

1

2

3

4

5

23. tábla 1. Az oltár alapja; 2. A szentélylépcső; 3. A belső és külső járószintek és az elfalazott sekrestyeajtó viszonya; 4–5. A diadalív déli oldala

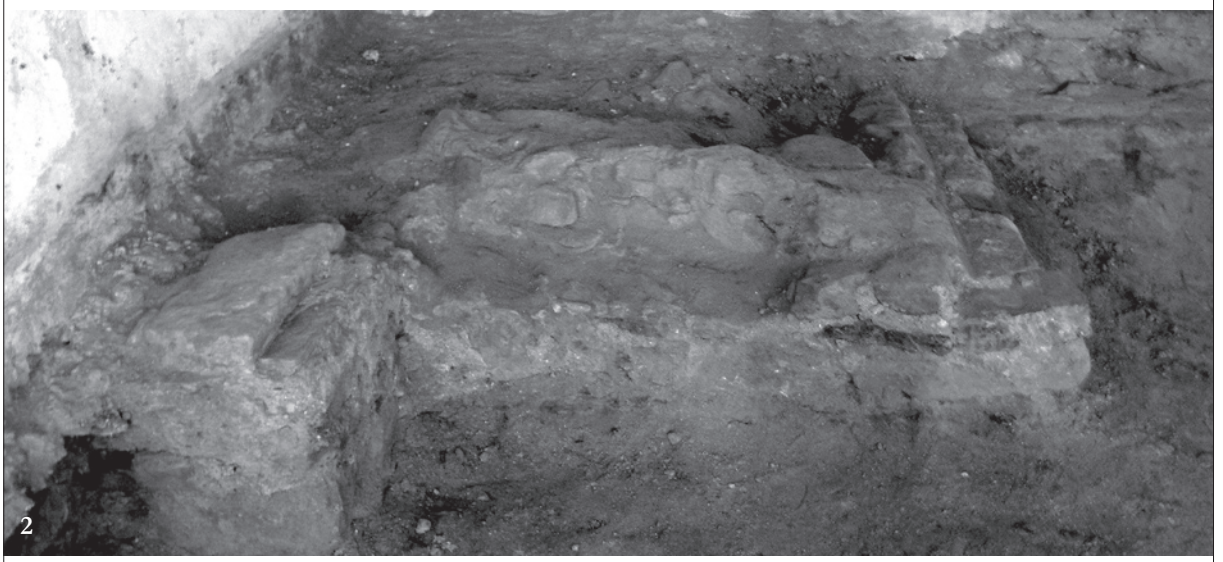

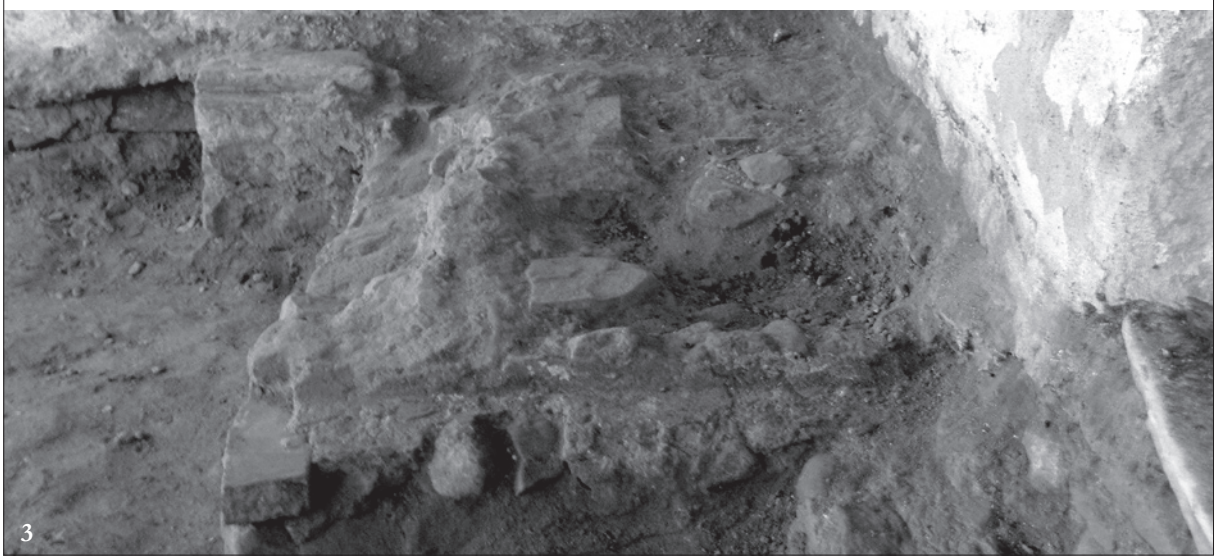

24. tábla 1. Az 1816-os szószék alapja; 2. A templom délnyugati sarkában feltárt falazat kelet felől; 3. A templom délnyugati sarkában feltárt falazat észak felől

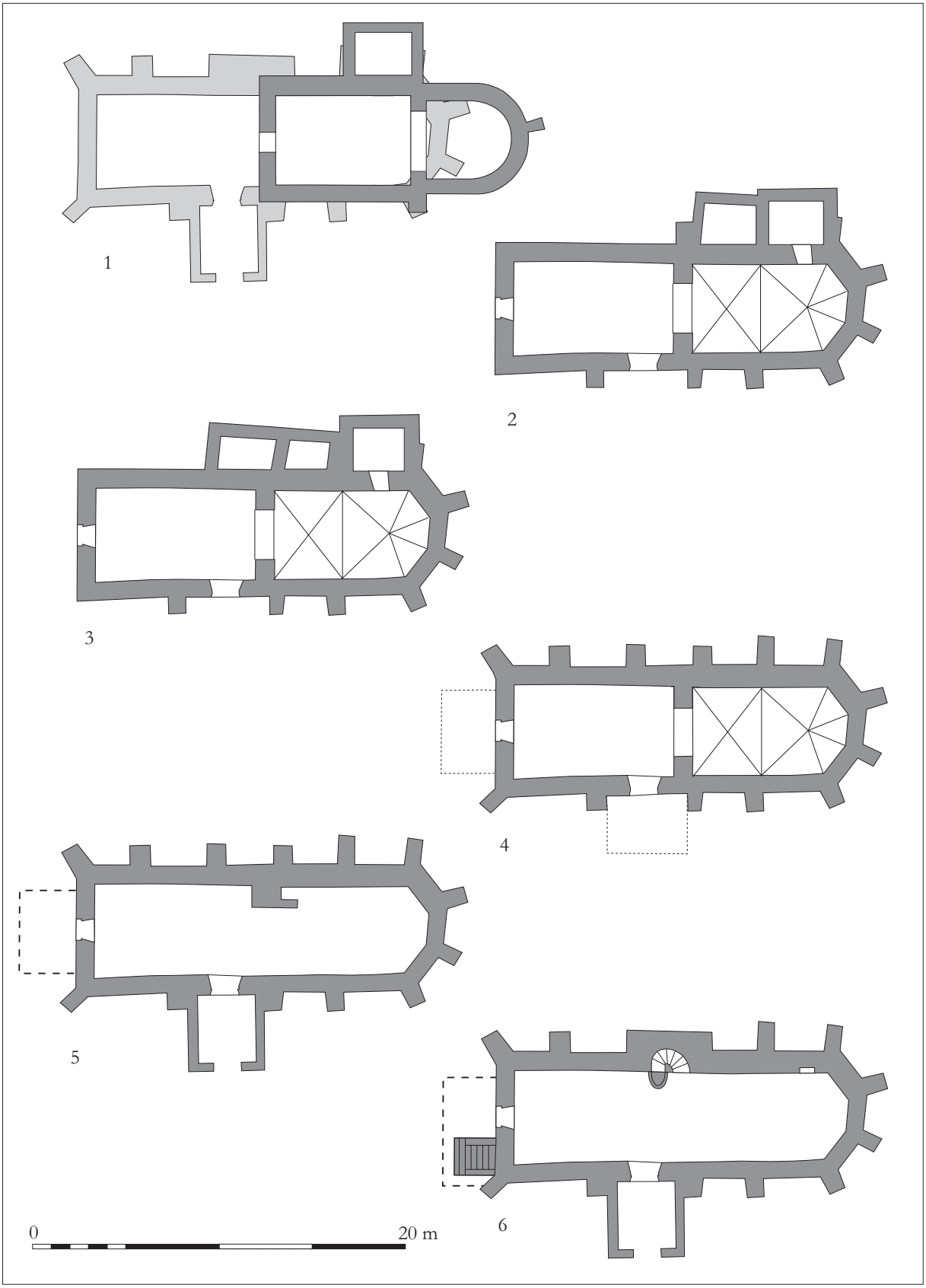

25. tábla A templom építési fázisai (1. 14. század; 2. 15. század; 3. 16. század; 4. 17–18. század; 5. 1816 és 1834 között; 6. 1834 után)